

63.2

Р20

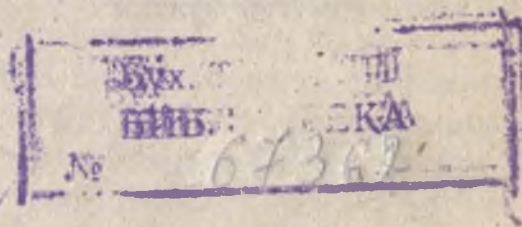

Турғун Файзиев

МИРЗО УЛУҒБЕК
АВЛОДЛАРИ

Тургун Файзиев

МИРЗО УЛУҒБЕК АВЛОДЛАРИ

Тошкент
«ЕЗУВЧИ» нашриёти

Ушбу рисола буюк аллома Улуғбек
Мирзо Курагон таваллудининг 600 йил-
лигига бағишланади.

Ф 20

«Хазина» ижодий-илмий ишлаб чиқарини бирлашмаси

Файзиев, Тургун. Мирзо Улуғбек авлодлари. — Т.,
«Ёзувчи» нашриёти, 1994.

Шарқнинг буюк донишманд олими Мирзо Улуғбекнинг ав-
лодлари ҳақидаги маълумотлар баён этилган ушбу рисола барча
китобхонларда қизиқиш уйғотиши турган гап.

Рисола, азиз китобхон, буюк бобокалонимиз тўйлари арафа-
сида Сизга армуғон бўлсин.

63.2(2У)

Ф $\frac{4702620200-09}{M 362 (04)-94}$ —1994

ISBN 5-8255-0035-9

© Тургун Файзиев, 1994 йил.

Темурхон наслидин султон Улугбек
Ки олам кўрмади султон анигдек.

Алишер Навоий

АМИР ТЕМУРНИНГ ЎЛИМИ

Соҳибқирон Амир Темурнинг тўртинчи ўгли Шохрух Мирзонинг тўнгич ўгли — Улугбек Мирзо 1394 йил 22 март (ҳижрий 796 йил 19 жумодул аввал ойининг 19-якшанба) кунин Ироқни Ажамнинг Султония шаҳрида дунёга келди. Унинг онаси малика Гавҳаршод бегим Амир Темурнинг севимли келинларидан бўлган.

Янги меҳмоннинг дунёга келиши соҳибқирон Амир Темурнинг «беш йиллик» юрини пайтига тўғри келган эди. Бинобарин, Амир Темур шу пайтда сафарда бўлиб, салтанат сарҳадларини кенгайтирмоқда эди. Соҳибқирон ҳарамига мансуб бўлган маликалар ва ёш болалар ланкарининг ўғруқи (ўрдугоҳи)да Сарой Мулк хоним (Биби-хоним) бошчилигида Султонияда истиқомат қилар эдилар. Амир Темур эса Ироқнинг шимолдаги Морднинг шаҳарини ишғол қилиш учун жанг олиб борарди. Соҳибқирон саройининг ўз расмлари ва тартиблари бор эди. Қайси бир малпка ҳомладор бўлса, кўз ёрини муддатини яқинлашгач, унинг қасрда яшаётганидан қатъи назар, Темур саройига ёхуд ўрдугоҳига олиб келинар ва фарзанди шу ерда туғиларди. Бола туғилгач, дарҳол уни бошқа бир малика тарбиясига топширинар ва онагалар тайинланарди. Боланинг онаси эса маълум муддатдан сўнг ўз жойига жўнатиб юбориларди. Бундан кўзланган мақсад ҳар бир шаҳзода чақалоқлигидан бошлаб, бегона она тарбиясида — эрка ва тантиқ бўлиб эмас, аксинча чиндамли, бир сўзли, қатъиятли ва жасур бўлиб вояга етиши лозим эди. Шу биле бўлса керак, Шохрух Мирзонинг ёш хотини малика Гавҳаршод бегим ҳам қайipotаси Темур ўрдугоҳида эди.

Гавҳаршод бегим чигатой амрларидаги Ғиёсиддин тархоннинг қизи эди. Ғиёсиддин тархоннинг Гавҳаршод бегимдан ташқари яна икки қиз бўлиб, улар 1392 йилда Умар Шайх Мирзо баҳодирнинг ўғилларига турмушга

чиққан эдилар. Шоҳрух Мирзо 1388 йилда, яъни 11 ёшлигида Гавҳаршодга уйланган эди. Шоҳрух Мирзонинг Гавҳаршоддан бошқа яна Тўти Ого исмли хотини ҳам бўлган. Улуғбек таваллудининг олтинчи ойи, яъни 1394 йил 28 августда. Тўти Ого ҳам Шоҳрух Мирзога бир ўғил ҳадя қилади. Исмини Иброҳим Султон Мирзо деб атайдилар. Бу шаҳзода кейинчалик Форс улкасининг султони бўлган.

Улуғбек тугилгач, Шоҳрух Мирзонинг фарзанд кўргани ҳақидаги хушхабарни Амир Темурга етказиш учун чонар юборадилар. Шарафуддин Али Яздийнинг ёзишига қараганда, бу хабар Соҳибқироннинг Мордия шаҳарини забт этган пайтига тўғри келган. Амир Темур мазкур хушхабардан бағоят хушнуд бўлиб, янги меҳмон пойи қадамини шарафлаб, шаҳар халқига омонлик бериб, хирожидан воз кечган ва шаҳарнинг ҳокимлик мансабини собиқ ҳоким, амир Султон Исонинг укаси амир Султон Солиҳга инъом қилиб, ўзи орқага қайтган.

Янги меҳмонга Муҳаммад Тарагай деб ном берадилар. Маълумки, бу ном Темурнинг марҳум отасининг номи бўлиб, ҳали Темурий шаҳзодалардан ҳеч бирига берилмаган эди. Лекин кўп ўтмай чақалоқнинг ҳақиқий исми тилдан тушиб, унинг ўрнига Улуғбек деб атала бошлаган. Бунинг сабаби нимада? Бу ҳақда манбаларда ҳеч қандай маълумот учрамайди. Фикримизча, Темур ҳузурда ён болани Муҳаммад Тарагай деб чақиришга истиҳола қилишган, чунки Тарагай — бобосининг оти, шарқ халқлари удумида эса каттани улуғлаш одат бўлган. Ҳарҳолда, Темурни «бек» деб, отаси — Муҳаммад Тарагай баҳодирни ҳурмат юзасидан «катта бек», яъни «улуғ бек» деб аташган. «Улуғ бек» номи берилган болани мазкур рамзий исм билан, яъни бекларнинг улуғи деб аташган бўлсалар ажаб эмас. Шундай қилиб, Муҳаммад Тарагай Улуғбекка мубаддал бўлиб, абадийланиб кетган бўлиши керак.

1396 йилда «беш йиллик юриш»дан голибона қайтаётган Темурни барча маликалар, шаҳзодалар ва аркони давлат Ғузорда тайтана билан кутиб оладилар. Табиийки, бобосининг истиқболига Сарой Мулкхоним билан бирга Улуғбек ҳам чиққан. Бундан ташқари, Темурнинг «етти йиллик юриш» (1398—1404) даврида ҳам Улуғбек Сарой Мулкхоним билан қиш фасллариини ўрдугоҳда — Қорабоғда ўтказган.

Давлатшоҳ Самарқандий Улуғбекнинг зеҳни ва хотирасининг ўткирлиги ҳақида қуйидаги ҳикояни келтиради.

Амир Темури 1398 йилда беш ёшли набираси Улуғбекка сарой қиссахонининг жияни Шайх Ориф Озарийни мурабий қилиб тайинлайди. У Улуғбек билан қарийб тўрт йил бирга бўлиб, билган-уққанларидан сабоқ беради. Улуғбек ўзининг биринчи устозини ниҳоятда эъзозлар ҳамда унинг шакл-шамойили ва хатти-ҳаракатини доим ёдда тутарди. Шайх Ориф Озарий саройдан кетгач, машҳур олим бўлиб донг таратади ва орадан қарийб қирқ беш йил ўтгач, 1447 йили дарвени кийимида юриб, Исфайроийн шаҳрида Улуғбекка рўбарў келади. Бу вақтда Шайх Ориф Озарийнинг саройдан кетганига 46 йил бўлган, яъни 9 ёшли Улуғбек энди 55 ёшга кирган эди. Шунга қарамасдан Улуғбек ўз устозини бир қарашдаёқ танийди ва уни тўхтатиб узоқ суҳбатлашади.

Улуғбек Мирзо ёшлигиданоқ бобоси Амир Темури саройида тарбияланиб, саройга йиғилган олиму фузалолар таъсирида илм-фанга қизиқади. Дарвоқе, Ҳофизни Абрўнинг ёзишича, Амир Темурнинг ўзи ҳам тарихга жуда қизиққан ва кўпгина тарихий асарлардан воқиф бўлган. Шунингдек, Абдураззоқ Самарқандийнинг ёзишича, Амир Темурнинг тиббиёт ва фалакиёт илмларидан ҳам бир қадар хабари бўлган.

1404 йил август ойида Амир Темури ўзининг машҳур етти йиллик юришидан музаффарона Самарқандга қайтиб келади ва ўзининг ғалабаси шарафига бағишлаб Самарқанд четидаги «Боғи дилкушо» боғида катта анжуман ўтказади. Бу анжуман тўйга уланиб, қирқ кун давом этади. Тўй якунида Умар Шайх Мирзонинг икки ўғли — 15 ёшли Сайид Аҳмад ва 12 ёшли Бойқаро Мирзони, Мироншоҳ Мирзонинг 17 ёшли — Ийжал Мирзо исмли ўглини ҳамда Шохрух Мирзонинг икки ўғли — 11 ёшли Улуғбек Мирзо ва Иброҳим Султон Мирзоларни уйлантирадилар. Улуғбек Мирзога марҳум Муҳаммад Султон Мирзонинг қизи — Ўғи Бегини унаштирадилар.

Амир Темури кўп йиллардан буён Хитойга ҳарбий юриш қилиш ниятида эди. У етти йиллик юришдан қайтиб келгач, мазкур мақсадни амалга ошириш учун махфий режа тузиб, сафар тараддудини кўра бошлайди. Темури юришга отланаркан, набираси Улуғбек Мирзога Тошкент, Сайрам, Авлиё Ота, Ашпарадан то Хитой чегарасигача бўлган ерларни, Иброҳим Султон Мирзога Ҳиса Фарғона, Қошғар ва Хўтанни инъом қилади. Лекин бу вилоятларнинг айримларида, жумладан Мўғулистон ва Қошғарда ҳукмрон бўлиб турган мўғул беклари осонликча бўйсунмасликларини Темури яхши тушунар, шу боис

мазкур вилоятларни бўлажак ҳарбий юриш асносида набиралари қўлига олиб беришни режалаштирган эди. Шунинг учун бу ҳарбий юришда ҳар иккала набираси — Улугбек Мирзо ва Иброҳим Султон Мирзоларни ўзи билан бирга олиб кетишга қарор қилади.

Амир Темур ўзининг энг сўнгги юриши — Хитойга қарши машҳур ҳарбий ҳаракатга тараддулланиб, 1404 йил 27 ноябрда (2-жумод ул-аввал) Самарқанддан чиқиб, Ўтрор томон йўл олади. У Оқсулот мавзеига келиб, 28 кун туради. Темур ўз беклари ва амирларидан қўпчилигини қишлаш учун Шоҳрухия, Тошкент ва Сайрамга жўнатган эди. Ҳукмдорнинг қароргоҳида фақат амир Шайх Нуриддин, амир Шоҳмалик ва амир хўжа Юсуфларгина қолган эдилар. Шунингдек, катта қўшиннинг ўнг қаноти ҳали Тошкент, Шоҳрухия ва Сайрамда қишламоқда эди. Мазкур ҳарбий бўлинимага Темурнинг набираларидан Халил Султон Мирзо (Мироншоҳ Мирзонинг ўғли) ва Аҳмад Мирзо (Умар Шайх Мирзо баҳодирнинг ўғли) бошчилик қиларди. Қўшиннинг чап қаноти (жувонғир) Туркистон ва Саброн шаҳарларида қишламоқда эди. Бу қўшинга Темурнинг катта қизи Ўғи (Ога) Беги хонимдан тугилган набираси Султон Ҳусайн Мирзо ибн Муҳаммадбек бошчилик қиларди. Темур раҳбарлигидаги марказий қўшин эса Оқсулотда турганди.

1404 йил 25 декабрда (21 жумод-ул-охир 807-йил) Амир Темур Оқсулотдан чиқиб, 1405 йил 14 январь (12 ражаб 807 йил) чоршанба куни Ўтрорга келиб тўхтайди. Амир Темур Ўтрорда 35 кун туради ва шу муддат ичида қандайдир сабабга кўра, февраль (4-шаъбон пайшанба куни) бундан буён нард ва шахмат ўйнамасликка оинт ичади.

1404—1405 йилнинг қиши ўта совуқ келиб, Амударё ва Сирдарё кечувлари қалин муз билан қопланади. Гарчи Темур қариб қолган бўлса-да, йўл машаққатларию совуқни инсанд қилмас, руҳан тетик ва жисмонан бардам кўринарди. Шарафуддин Али Яздийнинг маълумоти-га кўра, Темур Ўтрорда Олтин Ўрданинг собиқ хони Тўхтамишнинг элчисини қабул қилади ва унга Хитой юришидан қайтиб келгач, Олтин Ўрдага қарши юриш қилиб, тахтни Тўхтамишхонга қайтариб олиб беришни ваъда қилади. Аммо кўп ўтмай, Темурнинг миждозиди касаллик хуружга келиб, аҳволи кундан-кунга оғирлашади. Табиби хозиқ мавлоно Фазлуллоҳ Табризий бошчилигида бир неча табиблар ҳукмдорга хилма-хил муолажалар қилардилар. Аммо хасталик кундан-кунга кучайиб борар-

ди. Амир Темурнинг касалланиш сабаби ҳақида «Темурнома» муаллифининг берган маълумоти диққатга сазовордир. «Соҳибқирон Амир Темурнинг ҳузурларига чопар келиб, қалмоқлар бош кўтарибдилар», деб хабар келтирди. «Ҳамма жангга отлансин», деб буюрдилар. Беклар ва амирлар ҳаво совуқлиги туфайли йўлга чиқмасликни маслаҳат кўрдилар. Ул вақт қишни тўқсони эди. Амир ғайратларига чидолмай ўрдадан ташқарига чиқдилар. Вақтиким шаъбон ойининг еттиси сешанба кунин ўрданинг равоқида сартарошга сочларини олдириб ўлтириб эрдилар, ўшал замон амирга боди муҳолиф (ёқимсиз шамол) келиб тегди. Аҳволлари ўзларига маълум бўлиб, соат ўтмай ранг ва туслари тағйир топди». Машҳур шарқшунос олим, академик В. Бартольд «ҳарҳолда Темурнинг касали ва ўлимига бевосита сабаб, совуққа қарши баданини бир оз иситиш мақсадида меъёридан ортиқ май тановул қилганидир», деган фикрни билдиради. Ҳолбуки, тарихий манбаларга қараганда, Темур майхўрликни унчалик ҳуш кўрмаган ва майга ружу қилганларни эса, ким бўлишидан қатъи назар, мансабидан азл қилиб қоралаган. Фикримизча, Темур майни фақат шифобахш дори сифатида қабул қилган. Зеро шарқ табиблари, шунингдек Ибн Сино ҳам бир неча тур шаробларни муолажа учун қўллаганлар. Амир Темурнинг касалланиш жараёни анча илгаридан давом этиб келган бўлиши аҳтимол. 1404 йил кузида Темур етти йиллик юришдан қайтгач, «Боғи дилқушо»да катта анжуман ва тўй тантаналарини ўтказади. Ушбу анжуманда иштирок этиш шарафига муяссар бўлган Испания элчиси Руи Гонсалес де Клавихонинг ёзишига қараганда, Темурнинг чехрасида анча ҳоргинлик аломатлари кўриниб турган. Зотан етти йиллик юришдан қайтган ҳукмдор ақалли беш-олти ой ҳам дам олмай, яна янги юриш тараддудига тушиб, Хитой сари йўл олади. Ўзлуксиз йўл машаққатлари қартайган ҳукмдорга ўз таъсирини ўтказган ва низоҳат, «Темурнома» муаллифининг маълумотига амал қилинса, бошни шамоллатиш натижасида касаллик ботиндан юзага чиққан. «Зафарнома» муаллифи Шарафуддин Али Яздийнинг ёзишича, ҳар кунин касаллигининг янги-янги аломатлари зоҳир бўла бошлаган.

Ривоятга кўра, бемор Темурнинг ёнида фақат Сарой Мулк хонимгина туришга ҳақли эди. Ҳукмдорнинг қўзғалишга мадори етмас, бинобарин Сарой Мулк хоним унинг аҳволидан кечаю кундуз хабар олиб турарди. Тунларнинг бирида толиққан Сарой Мулк хонимга уйқу галаба қилиб, нисакка кетадию, шу заҳоти сесканиб уйғонади. Та-

бийки, хоним уйғонган ҳамона ҳукмдор ётган томонга кўз ташлайди. Аммо қайси кўз билан кўрсинки, тўшакда ҳеч ким йўқ эди. Сарой Мулк хоним санчиб ўрнидан туриб, танқаридаги посбондан ҳукмдорни сўрайди. Посбон таъзим ила қоронғулик томонга ишора қилади. Сарой Мулк хоним ўша томон елиб бораркан, кичикроқ тепалик устида турган қора бир гавдани кўради. Бу жаҳонгир Темур эди. У елкасида чопон, чуқур хаёлга чўмган ҳолда қоронғуликка тикилиб турарди. Сарой Мулк хоним ҳаяжонда «Бу қандай гап, улуғ амир! Ёҳратон қиш, изғиринли тунда касал ҳолингиз билан бу ерда туришингизда не ҳикмат бор»,— деб, амирни ўрдугоҳ томон бошлайди. Темур ўрдугоҳга келиб ётгач, Сарой Мулк хоним бу ғайритабиий аҳвол сирини яна сўрайди. Амир Темур хўрсиниб, оҳ тортгач, шу кеча кўрган тушини сўзлайди. «Ҳар икки чеккаси баланд қамишлар билан ўралган катта йўлда отимни елдириб кетаётган эдим, тўсатдан йўл четидаги қамишзор шитирлаб қолди, мен ўша томонга қарадим. Қарадиму ҳайратдан жиловни тортиб тўхтадим. Қамишзордан падари бузрукворимиз шитоб ила чиқиб келар эдилар. Мен ҳайрат ичида отдан тушуб, отамнинг истиқболига юрабошладим. Аммо падари бузруквор менга илтифот қилмай, олдимдан ўтиб бориб отимнинг эгар-жабдуқларини ечиб олдилар ва келган йўлларига қайтиб, тўқайда гойиб бўлдилар. Мен катта йўл устида гарангсиб, салт от ёнида турганим ҳолда уйғониб кетдим. Кўрсам, аъзойи баданим титраб, қизиб кетаётирман. Бу ҳосиятсиз туш даҳшатида ташқарига чиққанимни ҳам сезмай қолибман... Паймона тўлғонга ўхшайдур...

— Яхши ният қилинг, амирим, дард бошқа, ажал бошқа, шукур, саломатлигингиз тузук,— дея тасалли беради кўзлари нам Сарой Мулк хоним.

— Йиғидан не фойда, хоним? Тақдирни табдил қилиб бўлмайдур... Шукур, тонг ҳам ёриша бошлади. Посбонга буюринг, амир Шайх Нуриддин, амир Шоҳмалик ва амир хўжа Юсуфлар эрталаб ҳузуримга кирсинлар.

Амир ва беклар соҳибқирон қароргоҳига кирганларида, у тўшакда баҳол ётарди. Сарой Мулк хоним ҳукмдорга яқинлашиб, амирлар ташрифи ҳақида секингина шивирлагач, у нурсиз кўзларини оҳиста очиб, яқинроқ келиб ўтиришларига ижозат берди. Амирлар қисқагина хол-аҳвол сўрашишгач, ҳукмдорнинг оёқ томонида — пойтахдан жой олиб, бутун вужудлари қулоққа айланган ҳолда ерга қараб ўлтирардилар. Ҳукмдор оҳиста кўзини очиб, амир ва бекларга бир-бир разм солгач, сўз бошлайди:

— Маълумингиз бўлгайким, Жаҳонгир Мирзонинг фарзанди Пир Муҳаммад Мирзони валиаҳд этиб тайинлайдурмен, токи Самарқанд тахти ва арқон давлат анинг ҳукми фармонида бўлгай. Мамлакат ва миллатнинг осойишталиги, қўшиннинг салоҳияти ва мукамаллиги, раиятнинг хотиржамлиги борасида фойдали тадбирлар кўрсин. Бинобарин, сизлар ҳам итоат ва эҳтиром борасида унга байъат билдириб, салтанатни бошқаришда, эл-юртнинг тинчлиги, мусулмонларнинг осойишталиги учун ҳамжихат бўлиб кўмаклашмоғингиз лозим. Чунончи, сизларнинг ҳамжихатлик ва иттифоқ билан қилган ишларингиз узоқ-яқиндаги дўст-душманларга кўриниб турсин, токи ўзаро низоларга ўрин қолмагай. Билъакс низо вужудга келиб, раият бошида ташвиш ва надоматлар ортиб, мамлакат ободонлиги барҳам топгай. Инчунин, менинг кўп йиллик саяй-ҳаракатларим зоъега кетгай... — Амир Темур ҳолсизланиб кўзини юмади. Бу унинг сўнгги васияти эди.

Амирлар, беклар, юрт катталари ҳамда шу ерда ҳозир бўлган шахзодалар, маликалар ҳукмдорнинг васиятини мукаммал бажаришга қасамёд қилинганча, амир Шайх Нуриддин оҳиста сўз бошлайди:

— Агар амри олий вужудга келса, Тошканд, Самарқанд ва Хиротга хабар юборсак, токи фарзанди дилбандларингиз-шахзодалар зудлик билан етиб келиб, жаноби олийларининг ҳусни таважжухларидан баҳраманд бўлиб, гавҳарфинон насиҳатларингизни ихлос қулогин билан тинглаб, итоат камарин белларига богласалар, фойдадан холи бўлмас эрди.

Амир Темур аста кўзини очиб, амирларга мунгли назар соларкан, аввал кўрсаткич бармоғини, кейин ўрта бармоғини қўшиб кўрсатади-да, қўлини тушириб, кўзини юмиб олади. Амирлар ҳукмдорнинг имо-ишорасига тушунолмай, саросимага тушиб, ҳаммалари Сарой Мулк хонимга савол назари билан қарайдилар. Шу аснода ҳукмдор яна кўзини очиб, амирларга қараб:

— Вақт танг, бир-ёки икки кунлик умр қолди. Афсус, уларни кўриш насиб бўлмади. Энди дийдор кўришмак қиёматга қолди, — деб кўзини юмади.

Дарҳақиқат, эртаси 18 февраль 1405 йил (17 шаъбон 807 йил) чоршанба куни шом билан хуфтон намози ўртасида жаҳонни ларзага келтирган машҳур саркарда ва буюк ҳукмдор соҳибқирон Амир Темур курагон ҳаётдан абадий кўз юмади.

Темурунинг ўлими ҳаммадан сир тутилиб, мурда тунда махсус безатилган аравада амир хўжа Юсуф бошчили-

гида Самарқандга жўнатилади. Темурнинг жасади солинган аравада Сарой Мулк хошим билан 11 ёшли икки шаҳзода — Улугбек Мирзо ва Иброҳим Султон Мирзо ҳам бирга эдилар. Шундан сўнг амир ва беклар ҳарбий кенгаш ўтказиб, узоқ-яқиндаги барча шаҳзодаларга хабар юборишга, салтанат душманлари оёққа туриб, гавго ва фасод йўлига кириб, исён кўтармасликлари учун соҳибқироннинг вафотини вақтинча сир тутишга қарор қилдилар.

Бинобарин, Тошкент ва Сайрамда турган Халил Султон Мирзога бўлган воқеа муфассал баён қилиниб, хабар юборилади. Шунингдек, Туркистон ва Сабронда турган Султон Ҳусайн Мирзога ҳам хабар жўнатилади. Шарафуддин Али Яздийнинг ёзишича, Ғазнада турган Пир Муҳаммад Мирзонинг ҳузурига мактуб билан Ҳизр қавчинини жўнатадилар. Мактубда соҳибқироннинг ўлим олдидан қилган васиятларига кўра, Пир Муҳаммад Мирзо тезлик билан Самарқандга етиб келиб, салтанатни ўз тасарруфига киритмоғи лозим эканлиги таъкидланади. Бундан ташқари, Ҳиротда Шохрух Мирзога, Бағдодда Мироншоҳ Мирзога, Табризда Умар Мирзога ҳамда Форс ва Ироқдаги бошқа шаҳзодаларга ҳам хабарчилар юборилади.

Бироқ Темурнинг ўлими қанчалик сир тутилмасин, эртасигаёқ шумхабар қанот ёзиб, узоқларга парвоз қилган эди. Қўшин орасида парокандалик вужудга келади. Тошкент ва Сайрамда қишлолда турган қўшиннинг бошлиғи Халил Султон Мирзо бобоси вафоти ҳақида хабар келгач, ўз қўл остидаги қўшинни олиб, Самарқандга қараб юради. Туркистон ва Сайрамда турган Султон Ҳусайн Мирзо қўл остидаги қўшиндан ўзига ишончли бир минг аскарни олиб, у ҳам тахтни эгаллаш мақсадида Самарқандга йўл олади. Ҳали Темурнинг жасади совумасданоқ темурий шаҳзодалар, ҳарбий бошлиқлар ва аркон давлат орасида бош бошдоқлик авж олади. Соҳибқироннинг васиятларига содиқ қолишга қасамёд қилган темурий шаҳзодалар, тез кунда қасамдан юз ўгириб, тоғ-тахт пайида бўладилар, ҳарбий ва маъмурий бошлиқлар эса гуруҳ-бозликни авжига чиқарадилар.

Шарафуддин Али Яздийнинг ёзишича, амир хўжа Юсуф Темурнинг жасадини 22 февралда (23 шаъбон) Самарқандга етказиб келади. Самарқанд шаҳарининг ҳокими Аргуншоҳ шаҳар дарвозаларини беркитиб, то ҳақиқий валиаҳд Пир Муҳаммад Мирзо келиб, тахт масаласи ҳал бўлмагунча шаҳарга ҳеч кимни киритмаслигини

эълон қилади. Фақат узоқ давом этган музокаралар сўнггида Сарой Мулк хоним бошчилигида айрим маликалар ва ёш болаларгагина шаҳарга киришга ижозат берилади. Шаҳарга киритилмаганлар орасида Улугбек Мирзо ва Иброҳим Султон Мирзолар ҳам бор эдилар. Иккала шахзода амир Шоҳмалик ва амир Шайх Нуриддин бошчилигидаги қўшн билан бирга Бухорога қараб юрадилар. Улар билан бирга Халил Султон Мирзо лашкаридан қочиб келган амир Рустам барлос ҳам Бухорога келади. Амир Рустам барлоснинг акаси Бухоро ҳокими эди. Шу боис бўлса керак, амир Шоҳмалик, амир Шайх Нуриддин ва шахзодалар ҳеч қандай қаршиликсиз Бухорога кириб келадилар. Айни шу пайтда Халил Султон Мирзонинг ҳеч қандай қаршиликсиз Самарқандга кирганлиги, ҳатто шаҳар аъёнлари уни Шероз қишлоғида қўтиб олганлари ҳамда Зарафшон бўйида амир Арғуншоҳ Темур хазиналарининг калитларици шахсан Халил Султон Мирзо қўлига топширганлиги ҳақида хабар келади. Шундай қилиб 1405 йил 18 март кунин Халил Султон Мирзо тантанали равишда Самарқандга кириб, улуг бобоси Темурнинг тахтига ўтиради.

Самарқанд аркони давлатининг мувофиқлик йўлига кириб, ҳақиқий валиаҳдни кутмасдан, тахтни Халил Султонга топширганлиги, амир Шоҳмалик, амир Шайх Нуриддинга маъқул тушмайди. Улар Бухоро қалъа ва истеҳкомларини мустаҳкамлаб, жанговор ҳолатга келтирадилар. Айни шундай пайтда амир Рустам барлос Улугбек Мирзога ва Иброҳим Султон Мирзога тегишли хазинани олиб (Бу хазина Амир Темур томонидан ҳар икки шахзодага ажратилган эди) Халил Султон Мирзо ҳузурига қочиб кетади. Бу кунлари амир Шоҳмалик Шоҳрухдан ёрдам сўраш учун Ҳиротга кетган эди. Амир Рустам барлоснинг фитнаси билан шаҳар аҳолисининг бир қисми амир Шайх Нуриддинга қарши кўтарилади. Амир Шайх Нуриддин Улугбек Мирзо билан Иброҳим Султон Мирзоларни муҳофаза қилиб, Хуросонга чекинишга мажбур бўлади. Улар Амударёдан ўтиб, Андхўйга борадилар. Шу аснода Шоҳрух Мирзо Андхўйда эди.

Халил Султон Мирзо ҳокимиятни қўлга киритгач, Темурнинг аввалги валиаҳди Муҳаммад Султон Мирзонинг (1376—1403) 9 ёшли ўғли Муҳаммад Жаҳонгир Мирзони «хон» қилиб кўтаради ва салтанат ишини асосан ўзи бошқаради. Зотан, Халил Султон Мирзонинг бу «жасорати» ўз замонасига кўра улкан янгилик эди. Зеро, «хонлик» мансабини Чингизийлардан Темурийлар суло-

ласига ўтказилиши ҳали ҳеч ким томонидан қилинмаган иш эди. Ҳатто Темурнинг ўзи ҳам бундай ишга журъат қилмаган бўларди.

1405 йил март ойида ҳақиқий валиаҳд — Пир Муҳаммад Мирзо Самарқанд тахтига ўтириш мақсадида йўлга чиққанда тахтда Халил Султон Мирзо ўтирарди. Салтанатнинг яна бошқа бир даъвогари Султон Ҳусайн Мирзо эса тахтни осонликча ололмаслигига кўзи етгач, Халил Султон Мирзо билан қўшилган эди. Халил Султон Мирзо Султон Ҳусайн Мирзони 30 минглик қўшинга саркарда қилиб, Пир Муҳаммад Мирзога қарши юборади. Шунингдек, амир Худойдод, Темирхўжа, амир Оллоҳдод ва Хўжа Юсуфларни ҳам унга қўшиб жўнатади.

1405 йил май ойида Султон Ҳусайн Мирзо қўшини Балхни эгаллайди. Шундан сўнг Султон Ҳусайн Мирзо димогида салтанат, тож-тахт васвасаси найдо бўлиб, ҳаттоки, валинеъмат — Халил Султон Мирзога қарши хиёнат йўлига киради. У амирларни ўз ҳузурига чорлаб: «Бир зарурат содир бўлдиким, мазкурни ҳал қилишда сизлардан бошқа ҳеч ким бизга маҳрам бўлолмайди», — деб барча амирларни ўз қароргоҳига олиб киради. Шу аснода олдиндан тайинланган 20 чоғли навкарлар қароргоҳга кириб келиб, амирларнинг қўл-оёқларини боғлайдилар. Султон Ҳусайн Мирзонинг ишораси билан навкарлар дарҳол амир Хўжа Юсуф ва Темурхўжани қатл қиладилар. Қолган амирлар Султон Ҳусайн Мирзога содиқ эканликлари ҳақида қасамёд қилиб, зору таваллолар билан ўз жонларини сақлаб қоладилар.

Шундан сўнг Султон Ҳусайн Мирзо Самарқандга, Халил Султон Мирзога қарши юриш бошлайди. Султон Ҳусайн Мирзонинг хиёнатидан хабар тоиган Халил Султон Мирзо 1405 йил 6 июлда Шаҳрисабз яқинидаги Жигдалик мавзеида Султон Ҳусайн Мирзо қўшинини тормор қилади. Жанг асосида Арғуншоҳ ва амир Худойдодлар Халил Султон Мирзо томонига қочиб ўтадилар. Халил Султон Мирзо қўшини Султон Ҳусайн Мирзони Балхгача қувиб боради ҳамда шаҳарни эгаллайди. Балхда Султон Ҳусайн Мирзонинг ҳарами билан бирга барча бойлиги Халил Султон Мирзо тасарруфига киради. Султон Ҳусайн Мирзо Балхдан қочиб, Андхўйда ҳоким бўлиб турган Амир Темурнинг жияни (опасининг ўғли) Сулаймоншоҳ ҳузурига келади. Сулаймоншоҳ Султон Ҳусайн Мирзони яхши қабул қилади ва унга эҳтиром кўрсатади.

Бироқ кўп ўтмай, Пир Муҳаммад Мирзо қочоқ Султон Ҳусайн Мирзони тутиб беришни Сулаймоншоҳдан талаб

қилади. Сулаймоншоҳдан рад жавобини олгач, унга қарши 3000 аскар жўнатади. Сулаймоншоҳ эса Пир Муҳаммад Мирзога тенг келолмаслигига кўзи етгач, Султон Ҳусайн Мирзони олиб Ҳиротга — Шоҳрух Мирзо даргоҳига паноҳ истаб боради.

Шоҳрух Мирзо Сулаймоншоҳ билан Султон Ҳусайн Мирзони илтифот билан қарши олади. Воқеадан хабардор бўлгач, Сулаймоншоҳга Сарахс вилоятини суюрғол қилиб беради ва Мироншоҳ Мирзо ҳузурига элчи қилиб жўнатади.

Султон Ҳусайн Мирзо масаласига келганда, Ҳофизии Абрунинг ёзишича, Шоҳрух Мирзо ўз аркон давлати билан кенгашади. Аркони давлат ва аъёнлари Султон Ҳусайн Мирзо ҳақида салбий фикр билдирадилар ва «Бу нодон ғаламис ва оқибатсиз бепок, ҳатто ҳазрат соҳибқирон ҳаётликларида ҳам Самарқандда, Тошкентда исён кутарган, онҳазратнинг вафотларидан сўнг амирлар билан мухолифатчилик қилган, эндиликда ҳеч сабабсиз зафар байроқли ўрдугоҳдан юз ўгириб, Халил Султон Мирзо ҳузурига борди, унинг амирларини қатлга етказди, Хоника бегимнинг мол-мулкани горат қилди, бинобарин, бундай нопок қариндошнинг баҳридан ўтмак керак», деб арз қилдилар. Шундан сўнг Шоҳрух Мирзо Пир Муҳаммад Мирзонинг талабини тўғри деб топиб, Султон Ҳусайн Мирзони қамоққа ҳукм қилади. Бир неча кун ўтгач, Шоҳрух Мирзонинг фармониға мувофиқ, амир Нўширавон барлос Султон Ҳусайн Мирзони Ҳиротнинг Ироқ дарвозаси ташқарисига олиб чиқиб қатл қилади. Ҳофизии Абрунинг ёзишича, Султон Ҳусайн Мирзонинг бош терисини шилиб олиб, ичига поҳол тиқиб, Пир Муҳаммад Мирзо ҳузуриға юборадилар. Жасадини эса Ҳирот бозорига олиб бориб осиб қўядилар.

Пир Муҳаммад Мирзо Сулаймоншоҳ устидан қилган ғалабасидан сўнг, Балхни эгаллайди ва Шоҳрух Мирзо билан Мовароуннаҳрни қўлга киритиш учун Халил Султон Мирзога қарши битим имзолайди. Битимға кўра, амир Шоҳмалик Халил Султон Мирзога қарши юришни Шоҳрух Мирзонинг қўшини етиб келгунча бир оз кечиктиришни Пир Муҳаммад Мирзодан илтимос қилади. Шунингдек, юришни Бухородан бошлашни таклиф қилади. Бироқ, Халил Султон Мирзо қўшинининг йўлга чиққан хабарини эшитишгач, Қарши томонға қараб юрадилар. 1406 йилнинг феввалида Халил Султон Мирзо қўшини билан Пир Муҳаммад Мирзо ва Шоҳрух Мирзо қўшинлари ўртасида Қарши яқинида жанг бошланади. Жанг қи-

зиб, амир Шоҳмаликининг баҳодирлиги ўлароқ Халил Султон Мирзонинг маглубияти кўришиб турган пайтда бир печа амирлар Пир Муҳаммад Мирзога хиёнат қилиб, жанг майдонини ташлаб кетадилар ва урушнинг натижаси Халил Султон фойдасига ҳал бўлади. Пир Муҳаммад Мирзо Балхга, амир Шоҳмалик эса Хуросонга қараб қочадилар, Пир Муҳаммад Мирзонинг жанг майдонидан қочиб асносида бутун бошлиқ қароргоҳи ва ҳарамини Халил Султон Мирзо қўлига тушади.

Мана шу маглубиятдан сўнг бир йил ўтгач, яъни 1407 йил 22 февралда Пир Муҳаммад Мирзо вазир амир Пир Али Тоз томонидан қийнаб, бўғиб ўлдирилади. Амир Пир Али Тоз валинеъмати Пир Муҳаммад Мирзо билан бирга унинг энг яқин кишиларини ҳам ҳалок этади.

Ҳақиқий вазнаҳд Пир Муҳаммад Мирзо фожиясидан сўнг, Шоҳрух Мирзо Самарқанд тахтига даъвогар сифатида майдонга чиқади. Дарҳақиқат бу пайтда Ироқда фаолият кўрсатаётган Мироншоҳ Мирзони ҳисобга олмаганда, Мовароуннаҳр ва Хуросондаги Темурий шаҳзодалар орасида ёшиг улуғи ва истеъдодлиси Шоҳрух Мирзо эди. Шунингдек, унинг ота тахтига даъвогар бўлиши қонуний ва табиий эди. Бинобарин, Шоҳрух Мирзо ўзининг зоҳирий ва ботиний истеъдодини ишга солиб, Халил Султон Мирзога қарши ҳужумга ўтади.

Халил Султон Мирзо салтанатни бошқаришда адолатни бош мезон қилиб, мамлакат ички ва ташқи аҳволини яхшилаш чораларини излайди. Аммо хотини Шодимулк бегимнинг салтанат ишларига фаол аралашуви натижаси ўлароқ, арқони давлат орасида айрим норозиликларнинг пайдо бўлиши, душманларга қўл келади. Чунончи, Темур давридаги бек ва амалдорларга илтифот кўрсатилмайди. Шунингдек, Шодимулк бегимнинг хоҳишига кўра, Темур сафдошларига қарама-қарши ўлароқ, қандайдир Бобо Турмуш деган кимса тўла ҳуқуқли вазирлик масабини эгаллайди. Аввалги амалдорлардан Аргуншоҳ ва Оллоҳдодларга ҳам ҳеч қандай илтифот кўрсатилмайди. Ёқийи табақага мансуб бўлган кишилар юқори лавозимларга кўтарилади. Бундан ташқари, Шодимулк бегим Темурнинг барча бева хотинлари ва канизакларини ҳарбий бошлиқлар ва амалдорларга хотинликка бериш ҳақида Халил Султон Мирзога маслаҳат солади ва эрини шунга кўндиради. Натижада, 1406 йилда Темурнинг бева хотини Туман ого бегим амир Шайх Нуриддинга хотинликка берилади. Ибн Арабшоҳнинг ёзишича, Темурнинг энг катта хотини Сарой Мулк хоним ҳамда Тўкал хоним-

лар Шодимулк томонидан 1408 йили заҳарлаб ўлдирилди.

Аркон давлат ўртасида вужудга келган бундай ноахиллик салтанат пойдеворига раҳна солиши муқаррар эди. Зотан, ана шундай қулай вазият Шоҳрух Мирзо учун асқотади. 1409 йил баҳорда Шоҳрух Мирзо қўшини Бодҳез мавзеига келиб тўхтади. Халил Султон Мирзонинг қўшини эса Шаҳрисабзда урушга тайёр ҳолда турарди. Шу аснода шимолда амир Худойдод бошчилигида исён кўтарилгани ҳақида хабар келади. Халил Султон Мирзо асосий қўшинни Шаҳрисабзда қолдириб, 4000 аскар билан амир Худойдодга қарши юришга мажбур бўлади. 1409 йил 30 март куни Халил Султон Мирзо амир Худойдод томонидан асирга олиниб, Самарқандга келтирилади. Кейинчалик эса Фарғонага олиб кетилади. Ниҳоят, 1409 йил май ойида, Халил Султон Мирзо Фарғонадан Ўтзорга келтирилади. Амир Шайх Нуриддиннинг воситачилигида Шоҳрух Мирзо билан Халил Султон Мирзо ўртасида битим тузилади. Битимга мувофиқ Халил Султон Мирзо Мовароуннаҳр ҳукмронлигидан воз кечади. Эвазига Рай вилоятининг ҳокими этиб тайинланади.

МИРЗО УЛУҒБЕК

Шоҳрух Мирзо Самарқандга 1409 йил 13 майда кириб келади. У Самарқанд аркон давлатини душманларидан тозалаб, бир қадар тартиб ўрнатгач, Улуғбек Мирзони Мовароуннаҳр ҳукмдори этиб тайинлайди. Иккинчи ўғли Иброҳим Султон Мирзони Балхга, Муҳаммад Жаҳонгир Мирзони (собиқ валиаҳд Муҳаммад Султон Мирзонинг ўғли) Ҳисор ва Соли Саройга, Умар Шайх Мирзонинг ўғли Аҳмад Мирзони Фарғонага ҳоким этиб тайинлайди. Ўзи Ҳиротга қайтади. Мазкур вилоятларга тайинланган шахзодаларнинг Аҳмад Мирзодан бошқаси ҳали ёш бўлганлиги туфайли уларга иш бошқарувчилар тайинланган эди. Жумладан Мовароуннаҳрда Улуғбек Мирзо номидан ҳокимиятни амир Шоҳмалик бошқарарди. Аммо амир Шайх Нуриддин Самарқандда амир Шоҳмалик билан Улуғбек Мирзонинг ҳукмронлигини тан олмайди. У мўғуллар билан биргаликда Самарқандга қарши жанглар қилади. Бу курашларда амир Шоҳмалик бир неча марта маглубиятга учрайди. 1411 йили ҳал қилувчи жанглар бўлиб ўтади. Амир Шоҳмалик ва Улуғбек Мирзонинг маглубияти эҳтимолидан ташвишланган Шоҳрух Мирзо

Мовароуннаҳр томоиға қўшини тортади. 1411 йил ёзидаги навбатдаги жанг асносида амир Шохмалик найранг ишлатиб, амир Шайх Нуриддинни ўлдиришига муваффақ бўлади. Шохрух Мирзо Амударёнинг ўнг соҳилига ўтгач, 20 сентябрда Улугбек Мирзо ўз аркон давлати билан Қашқадарё бўйида отасини кутиб олади. Улар тантана билан Самарқанд доруссалтанатига йўл оладилар. Шохрух Мирзо ўз лашкаргоҳини Чўпонота тепалиги ёнидаги Кониғилга қуради. Шохрух Мирзо бир неча кун бу ерда истироҳат қилгач, хотиржам бўлиб Ҳиротга йўл олади. У Самарқанддан кетаётиб, ўзи билан бирга амир Шохмаликни ҳам олиб кетади. Ана шундан сўнг Улугбек Мирзо ўз васийисидан халос бўлади ва 17 ёшида улкан Мовароуннаҳр мулкининг ягона ҳукмдори бўлиб қолади. Бинобарин, у биринчи марта ҳукмдор сифатида отасининг кетиши олдида унинг шарафига катта зиёфат беради ва падарига қимматбаҳо ҳадялар низоом қилади.

Улугбек Мирзо Мовароуннаҳр ҳукмдори этиб тайинлангач, кўп вақтини Самарқандда ўтказар, ҳатто отаси Шохрух Мирзонинг ҳарбий юришларида ҳам камдан-кам қатнашар ва айрим ҳолларда қўшини юбориш билан чекланарди.

1413 йил кузида Улугбек Мирзо ўз амакиваччаси — Фарғона ҳукмдори Аҳмад Мирзони (Умар Шайх Мирзонинг ўғли) ҳарбий кенгаш баҳонасида Самарқандга таклиф қилади. Аммо Улугбек Мирзонинг феълини яхши билган Аҳмад Мирзо ҳадиксираб мазкур кенгашга келмайди. Шундан сўнг Улугбек Мирзо Аҳмад Мирзо билан музокара юритиш учун Боязид парвоначинини Андижонга юборади. Музокара натижаси ўлароқ, Аҳмад Мирзо ўзининг ёш ўғлини гаров тарзида Самарқандга юборишга ваъда беради. Бироқ, ваъда амалга ошмайди. Шу боис Улугбек Мирзо ўз қўшини билан Фарғонага босиб боради. Аҳмад Мирзо эса шаҳар ва қўргонларга ҳарбий гуруҳларни қўйиб, ўзи тоққа чиқиб кетади. Улугбек Мирзо Андижон ва Аҳсини жанг билан олиб, у ерларга ўз бекларидан бир нечасини маълум миқдорда қўшин билан қолдиради, ўзи эса Самарқандга қайтиб кетади. Кўп ўтмай Аҳмад Мирзо тарқалиб кетган қўшинларидан бир қисминини йиғиб, шунингдек мўғуллардан қўшин олиб, Ўш яқинида Улугбек Мирзо қолдирган қўшинини тор-мор қилади. Аммо Андижон ва Аҳсини қўлга киритолмайди. Мўғул аскарлари Ўшни талаб, ўлжа йиғиб Мўғулистонга қараб кетадилар. Аҳмад Мирзо эса Қашқарга ўтиб кетади.

Абдураззоқ Самарқандийнинг ёзишича, Шохрух Мир-

зо 1415 йил 25 майда Аҳмад Мирзога қуйидаги мазмунда мактуб йўллайди: «Эшитишимизга қараганда, Аҳмад Мирзо билан фарзандимиз Улугбек орасида фисқу фасодчиларнинг помўтабар сўзларига эътиборан шаҳарлар ва фуқароларнинг ташвишларини орттирувчи кечмиш юз берибди. Бу хабарни биз Ироқ мамлакатида эканлигимизда эшитдик, аммо масофа йироқлиги туфайли, унинг тадорикини кўришга киришга олмадик. Доруссалтанат Ҳиротга қайтиб келгандан кейин эса эшитдикки, у фарзанд Мугулистон томон кетаётган эмиш. Бу ҳол биз учун бағоят маслаҳатдан йироқ ва ажиб туюлди. Нунки биродарлар ва фарзандларга нисбатан бизнинг «бешикдан тобутгача» ғамхўр эканлигимиз унга маълумдир. Ота-болалик биниси қўзғолмай турувчи тоғлардек собит бўлмоғи учун у фарзанд бизнинг ҳузуримизга ҳомийлик паноҳини сўраб келишига ишончимиз комил ва эътиқодимиз кучлидир. Бу сўзларни туғишганлик вазифаларини адо этиш мусулмонлик ҳам мусулмонларга ғамхўрлик қилиш юзасидан айтилди. Такаллуфу мақтанчоқлик, макр-ҳийлага йўйиб кек сақлаш бизлар учун уятдир. Эҳтимолки, мулозимликда юрган бир гуруҳ кишилар мазкур ноўрин ҳаракатлар хоҳ ихтиёрий, хоҳ мажбурий тарзда улар томонидан содир бўлганлиги туфайли, ваҳимага тушиб, у фарзанднинг бизнинг ҳузуримизга келишига монеълик қиларлар. Аҳмад Мирзо уларнинг барчасини ишонтирсинки, биз ҳаммаларининг жарималарини афв қилдик. Ҳақ устига ҳақдирқи, уларнинг ҳаммасига раҳм-шафқат паноҳидан бошпана бергумиздир».

Шундан сўнг, 1416 йилда Аҳмад Мирзо Қашқардан Ҳиротга келади. Уни қайтадан бирор вилоятга ҳукмдор қилиб тайинлаш нари турсин, ҳатто Ҳиротдан ташқарига чиқармасдан, назоратда сақлайдилар. Абдураззоқ Самарқандийнинг ёзишича, Аҳмад Мирзо Абубакр Мирзонинг ўғли Илагир Мирзо билан ҳамтовоқ бўлиб олиб, иккаласи эртаю кеч бетиним шаробхўрлик билан машгул бўлганлар. Баъзи фитначи павкарлар уларнинг хотирига салтанат хом хаёли ва маккорлик васвасасини ўрнатганлар. Уларнинг бу қилмишлари олий салтанатга маълум бўлгач, жазога мустаҳиқ қилинганлар. Чунончи, Аҳмад Мирзони Каъбатулло зиёратига жўнатилган фармон берилган. Табиийки, у Каъбатулло зиёратидан қайтиб келмаган ва 1425 йилда вафот этган.

Улугбек Мирзо 1425 йил 16 февралда Мугулистонга қарши ҳарбий юриш бошлайди. Шоҳрух Мирзо бу юришини тўхтатиш мақсадида икки марта Улугбек Мирзога

элчилар юборади. Аммо Улугбек Мирзо элчиларга жавобда: «Юриш ҳақидаги фармон аллақачон овоза бўлгани, агар эндиликда юриш тўхтатилса, душман бизни кучсиз экан деб гумон қилиши мумкин»,—деган баҳонани рўкач қилиб, сафарни давом эттиради. Улугбек Мирзо Иссиқкўл истеҳкомини эгаллаб, Жаҳоншоҳ қўшинини таъқиб қилади. Саркарда амир Арслонхўжанинг жонбозлиги туфайли Улугбек Мирзонинг қўшини жангда ғолиб чиқади. Улугбек Мирзо юришдан қайтаётиб, 2000 чапдаст ботир аскарларини Қарши истеҳкомидаги яшм (нефрит) тошини Самарқандга олиб келиш учун жўнатади. Бу тош бир вақтлар Хитойдан Қаршига келтирилган бўлиб, Амир Темур уни Самарқандга элтиш учун Жаҳоншоҳ бошчилигида бир неча минг кишини Қаршига юборган бўлсада, тошни олиб келиш иложини тополмаганлар ва тош ўша ерда қолиб кетган. Ҳофиз Абрўнинг ёзишича, Улугбек Мирзо томонидан юборилган кишилар икки бўлак катта яшм тошини аравага солиб гоҳ от қўшиб, гоҳ хўкиз қўшиб, Самарқандга келтирганлар. Аммо, тарихчи Мирхонднинг ёзишича, мазкур яшм тоши уч бўлакдан иборат бўлиб, бир бўлаги соҳибқирон Амир Темур давридаёқ Самарқандга олиб келинган. Мазкур яшм тоши Амир Темур мақбарасига (Гўри Мир) жойлаштирилади. Аммо Улугбек Мирзонинг ғалаба шодиёнаси кўпга чўзилмайди.

Абдураззоқ Самарқандийнинг ёзишича, 1420 йили Бароқ ўғлон Улугбек Мирзо ёрдамида ўзбек ҳукмдори Муҳаммадхон устидан ғалаба қилиб ҳокимиятни қўлга киритган эди. 1426 йилда эса Бароқ ўғлон Сигноқни эгаллайди. Сигноқ Жўчихон авлодига қарашли мулк бўлиб, 1377 йилда Амир Темурнинг ёрдами билан бу ерга Бароқ ўғлоннинг бобоси Урусхоннинг ҳарбий ўрдугоҳи жойлашган эди. Урусхон даврида Сигноқда бир неча мадраса, ҳонақоҳ, масжид ва бошқа маданий-маиший қурилишлар барпо қилинган, кейинчалик Сигноқ Амир Темур салтанатига қўшилиб кетган эди. 1426 йили Урусхоннинг набираси Бароқ ўғлон Улугбек Мирзодан ижозатсиз Сигноқни эгаллаб, бу тўғрида Улугбекка «Шариатга мувофиқ, ўз бобом меросига эгалик қилдим»,—деб элчи юборади. Улугбек Мирзо тарафидан Сигноққа ҳоким қилиб тайинланган амир Арслонхўжа шоҳ ҳузурига келиб, Бароқ ўғлоннинг кирдикоридан шикоят қилади. Улугбек Мирзо даргазаб бўлиб, Бароқ ўғлонга қарши ҳарбий юриш бошлайди. Ушбу хабарни эшитган Шохрух Мирзо Улугбекка бу юришни ман қилади. Аммо

Улуғбек кўнмай ҳарбни бошлаб юборгач, кичик ўғли Муҳаммад Жўки Мирзо бошчилигида бир бўлак қўшинни ёрдамга юборади.

Муҳаммад Жўки Мирзо ўз қўшини билан 1427 йил 25 февралда Сигноқ йўлида акаси Улуғбек Мирзога келиб қўшилади. Шундан сўнг ҳар икки шаҳзода ўз ҳарбий салоҳиятларига шундай эътиمود қўядиларки, гўё ҳеч қандай куч уларга тенг келолмаслигига ишончлари комил бўлади. Бинобарин, улар Бароқ ўғлонни назар-писанд қилмай жангга киришадилар. Бароқ ўғлон эса душман аскарни сон жиҳатидан кўплигини кўргач, макр-ҳийла ишлатиб, Сигноқ яқинидаги наст-баландликда тўсатдан ҳужумга ўтади ва Улуғбек Мирзо қўшинини пароканда қилиб юборади. Натижада ҳар икки шаҳзода жанг майдонидан арабг чиқиб олиб, орқага чекинадилар ҳамда Самарқандга қайтиб келадилар. Гарчи Самарқанд бекларидан айримлари мағлуб бўлган шаҳзодаларга шаҳар дарвозасини очмасликка ҳаракат қилсалар-да, арқони давлат маслаҳатлашиб, қопқани очишга қарор қиладилар. Айни пайтда Бароқ ўғлон қўшини Мовароуннаҳрнинг шаҳар ва қишлоқларини аёвсиз талон-торож қилиб, Самарқандга яқинлашмоқда эди. Бемор Муҳаммад Жўки Мирзо Самарқандда қолади. Унга тегишли Қандаҳор ва Ҳирот қўшинларини Улуғбек Мирзо ўз лашкарига қўшиб, Сирдарёни кечиб ўтади. Шоҳрухия орқали Тошкентга етиб келганда, Бароқ ўғлон қўшинининг орқага қайтгани ҳақида хабар эшитади.

1427 йил 28 майда Шоҳрух Мирзо Ҳиротдан чиқиб, Самарқанд томон юради. Бу хабарни эшитган Улуғбек Мирзо аскарларини Тошкентда қолдириб, ўзи Термизга келади ва отаси Шоҳрух Мирзога пенгвоз чиқади. Шоҳрух Мирзо Самарқандга келгач, мағлубият сабабларини нухта ўрганиб, Мовароуннаҳрлик бир неча амирларни дарра жазосига маҳкум этади, Улуғбек Мирзони эса қаттиқ қийин-қистов билан тергов қилади ҳамда бир неча кун эътибордан четда сақлайди. Ниҳоят кўп дуқу пўнисалардан сўнг Мовароуннаҳр тахтини яна Улуғбек Мирзога топшириб, ўзи Ҳиротга қайтади.

Ана шундан сўнг Улуғбек Мирзо ўз фаолиятини асосан илм-маърифат йўлига сарфлайди. Умуман, Улуғбек Мирзо ўз замонасининг талаби қаршисида омади келмаган саркарда, уддабуронлик етишмайдиган ҳукмдор эди. У аслида улуғ олим ва бунёдкор киши бўлиб бобоси Амир Темур каби жангчи эмас, балки илм-маърифат шайдоси эди. Бинобарин, у мамлакатда илм-фан ривпа-

қига жоп-жаҳди билан киришар ва бу йўлда хазинаим аямасди. Унинг даврида Самарқанд Шарқнинг энг гуллаган маданият ўчоғига айланган эди.

Улуғбек Мирзонинг биринчи устози «Замона Афлотуни» Салоҳиддин Мусо ибн Маҳмуд Қозизода Румий эди. Улуғбек Мирзо Қозизода Румийдан фалакиёт (астрономия)га доир сир-синаотларни ўрганиб, кейинчалик мазкур алломанинг маслаҳати билан Қошонлик Ғиёсиддин Жамшид ибн Маъсудни Самарқандга таклиф қилади. Абдураззоқ Самарқандийнинг ёзишича, Улуғбек Мирзо яна бир Қошонлик фалакиёт илми алломаси — Муъниддинни ҳам Самарқандга чақириб келтирган.

Улуғбек Мирзонинг саъй-ҳаракати билан 1424—1428 йиллар мобайнида Самарқанд шимолида Обираҳмат ариғи бўйидаги Кўҳак тепалиғи бағрига жаҳонга машҳур расадхона қурилади. Бунгача фалакиёт илмининг кузатув ишлари 1417—1420 йилларда қурилган Улуғбек мадрасасининг ҳужраларидан бирида олиб борилган.

1417—1430 йиллар орасида Улуғбек Мирзо Самарқанд маркази бўлмиш Регистон майдонида улкан мадраса, хонақоҳ, муқаттаъ масжиди ва ҳаммом қурдиради. Бу ҳақда Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо шундай ёзади: «Улуғбек Мирзонинг иморатларидан Самарқанд қалъасининг ичида мадраса ва хонақоҳдир. Хонақоҳнинг гумбази бисёр улуг гумбаздир, оламда онча улуг гумбаз йўқ деб нишон берурлар... Яна бу мадрасанинг жанубида бир масжид солибдур, масжиди муқаттаъ дерлар. Бу жиҳатдин муқаттаъ дерларким, қитъа-қитъа йиғочларни тарош қилиб, исломий ва хитойи нақшлар солубтурлар, тамом деворлари ва сақфи ушбу йўсуналиқтур. Бу масжиднинг қибласи бирла мадраса қибласининг орасида бисёр тафовуттур. Ҳолибо бу масжид қибласининг самти мунажжим тариқи билан амал қилибтурлар». Шунингдек, Улуғбек 1417 йилда Бухорода ва 1433 йилда Ғиждувонда ҳам мадраса қурдирган. Мазкур мадрасаларда диний илмларга нисбатан математика, геометрия (ҳандаса), фалакиёт, табиёт, жуғрофия ва тарих каби дунёвий илмлар кўпроқ ўқитилган.

Улуғбек Мирзо бундан ташқари кўпгина жамоат бинолари — карвонсаройлар, тимлар, чорсулар ва ҳаммомлар ҳам қурдирган. Карвонсаройларидан энг каттаси Регистонда, ҳозирги Тиллакори мадрасаси ўрнида жойлашган бўлиб, Мирзойи нони билан шуҳрат топган. Бундай карвонсаройлар, ҳаммомлар, фақат нойтахт Самарқанддагина эмас, бошқа йирик шаҳарларда ва савдо йўлларида

ҳам қурилган. Масалаи, Самарқанддаги Улуғбек мадрасаси ва хонақоҳи яқинида қурилган Улуғбек Мирзо ҳаммомини олсак, гоят нафис санъат билан қурилган ва беқиёс ҳашаматли бўлган. Бу ҳақда «Бобурнома»да шундай сатрлар учрайди: (Мирзо Улуғбек) яна ушбу мадраса ва хонақоҳга ёвуқ бир яхши ҳаммом солибтур. Мирзо ҳаммоми-ла машҳурдур, ҳар навъ тошлардин фаршлар қилибтур. Хуросон ва Самарқандга онча ҳаммом маълум эмаским бўлғай...»

Улуғбек Мирзо Гўри Амир мақбарасига ҳам айрим қурилишлар билан ўзгача файз тароват бағишлайди. Чунинчи, мақбаранинг Шарқ тарафидан эшик очдириб, унинг марказига етгунча гумбазли нақшпиркор йўлак (галерея) қурдиради. Соғоналарни ўраб турган мармар панжаралар ҳам Улуғбек Мирзо замонасига мансубдир.

Самарқанддаги Афросиёбнинг жанубида улкан қабристон марказида жойлашган Шоҳи Зинда обидаси меъморчилик санъатининг камёб дурдоналаридан ҳисобланади. Мазкур ёдгорлик асосан XI асрдан бошлаб қурилиб келинаётган бўлса-да, Амир Темур ва Улуғбек Мирзо замонасида ниҳоясига етказилган. Улуғбек Мирзонинг саъй-ҳаракати билан бу ерда ҳам меъморчилик ишлари олиб борилади. 1434—1435 йиллар мобайнида Шоҳи Зинданинг асосий дарвозаси, ранг-баранг кошнлар билан зийнатланиб қайтадан қурилганлиги ҳам Улуғбек Мирзо замонасининг меъморчилик санъатидан нишонадур. Шунингдек, Улуғбек Мирзо ўз устози Қозизода Румий қабри устига қўш гумбазли мақбара бунёд эттирган. Мазкур мақбара Шоҳи Зиндадаги энг гузал обидалардан биридир.

Улуғбек Мирзо замонида қурилган биноларнинг энг улуғи жаҳонга машҳур расадхонадир. Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзонинг ёзишича, расадхона уч қаватли бўлган. Бу нодир обиданинг ички қисмини Абдураззоқ Самарқандий шундай тасвирлайди: «Бинонинг ички қисми жаҳонда тенги йўқ ранг-баранг нақшлар билан безатилиб, девор ва шифтларида осмон градус (даражалари), дақиқалари ва ҳатто сонияларигача ҳисобланиб, етти сайёра ҳамда «ҳаракатсиз» (собита) юлдузлар, шунингдек, ер курраси, етти иқлим, тоғу саҳролар ва дарёю денгизлар ҳамда уммонларгача тасвирланган».

Улуғбек Мирзо расадхона ёнида, яъни Кўҳак тепалигининг ғарбий қисмида оромбахш бир боғ ҳам бунёд этади. Мазкур боғ ўз даврида Боги майдон номи билан шуҳратланган. Боги майдон ҳақида «Бобурнома»да шундай дейилади: «(Улуғбек Мирзо) яна пуштаи Кўҳакнинг до-

манасида гарб сори боғи солибтур Боғи Майдонга мавсум. Бу боғнинг ўртасида бир олий иморат қилибтур. Чилстун дерлар, ду ошиёна, сутунлари тамом тошдин. Бу иморатнинг тўрт бурчида тўрт манордек буржлар кўтарибдурларким, юқорига чиқар йўллар бу тўрт бурждандур. Ўзга тамом ерларга тошдин сутунлардир. Баъзини морпеч хиёра қилибтурлар. Юқориги ошиёнанинг тўрт тарафи айвондур, сутунлари тошдин. Ўртаси чордара уйдур. Иморат қурсисини тамом тошдин фарш қилибтурлар. Бу иморатдин пуштайи Кўҳак сари доманада яна бир боғча солибтур, анда бир улуғ айвон иморат қилибтур, айвоннинг ичида бир улуғ тош тахт қўюбтур, тули тахминан ўн тўрт-ўн беш қари бўлғай, арзи етти-саккиз қари, умқи бир қари. Шундоғ улуғ тошни хийла йироқ йўлдин келтурубдурлар. Ўртасида дарз бўлубтур. Дерларки, ушбу ерда келтирилгандан сўнг бу дарз бўлгондур. Ушбу боғчада яна бир чордара солибтур, изораси тамом чиний, чинихона дерлар. Хитойдан киши йибориб келтурубтур».

Улуғбек Мирзо ҳукмдорлар орасида буюк олим, олимлар орасида улуғ аллома эди. У риёзиёт, фалакиёт, ҳандаса ва тарих фанларида ўзининг буюк кашфиётлари билан ўчмас из қолдиради. У 1437 йилда жаҳонга машҳур асари — «Зижи жадиди курагоний» номли асарини ёзиб тугатади. Бу асар Самарқанд расадхонасининг кўп йиллик самарали маҳсулларида бири бўлиб, фалакиёт фанининг назарий ва амалий масалаларини ўзида мужассамлаштирган шоҳ асардир. Улуғбек Мирзо аниқ фанлардан ташқари тарих ва мусиқа илмида ҳам қалам тебратган. «Муҳит ут-таворих» номли асарда ёзилишича, Улуғбек Мирзо зўр шинаванда мусиқашунос ҳам бўлган. У катта ва кичик нақораларда ижро этиладиган булужий, шодиёна, ахлоқий, улусий ва усули равон каби мусиқа асарларини яратган. Шунингдек, «Тарихи Рашидий»нинг муаллифи Муҳаммад Ҳайдар Мирзо, Улуғбек Мирзонинг етук олим бўлганлигини таърифлаб, «Мирзо Улуғбек тарихнавис донишманд эди ва «Тарихи арбаъ улус» («Тўрт улус тарихи»)ни ёзиб қолдирган эди»,— дейди. Бу ҳақда машҳур тарихчи Ғиёсиддин Хондамир ҳам маълумот қолдирган.

Улуғбек Мирзо йирик олим бўлиши билан бирга, ўз даврида фан тараққиётига раҳнамолик кўрсатиб, илм-фан аҳлига ҳомийлик қилган. Унинг даврида Самарқанд шаҳри илму фан ва маданият марказига айланиб, кўплаб етук олимлар, ўнлаб ҳассос шоир ва сўхандон адиблар саройда ўзларига муносиб мавқеъга эга бўлиб яшаганлар ва

иждо қилганлар. Чунончи, йирик математик ва астроном Қозизода Румий, Ғиёсиддин Ҷамшид, мавлоно Муиниддин Қошоний ва Али Қулчи, етук мударрислардан Сайид Имомиддин ва мавлоно Муҳаммад Хавофий, машҳур шарҳчи ва тиб илмининг билимдони Бурхониддин Нафис ибн Аваз Кирмоний, забардаст шоирлардан Мавлоно Лутфий, мавлоно Хиёлий, Исматулло Бухорий, Камол Бадахший, йирик адабиётшунос ҳамда тилишунос Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий шулар жумласидандир.

Улугбек Мирзо турк тилида ёзилган қадимий ёдгорликларни ўрганиш ва уларни халқ ўртасида тарқатишда ҳам катта хизмат қилади. Ҷумладан, 1444 йилда Аҳмад Юғнакий (XI—XII аср)нинг машҳур «Ҳибат ул-ҳақойиқ» («Ҳақиқатлар туҳфаси») номли асари янгида кўчирилган. Шунингдек, ўша вақтда Улугбек Мирзо саройида таржимонлик ишлари ҳам яхши ривожланиб, бир неча қимматли асарлар араб ва форс тилларидан туркий тилга таржима қилинган.

Улуг мутафаккир Алишер Навоий Улугбек Мирзо мадҳида қуйидаги ғазални битган:

Темурхон наслидин султон Улугбек,
Ки олам кўрмади султон анигдек.
Онинг обнойи жинси бўлди барбод,
Ки давр аҳли биридан айламас ёд.
Валек ул илм сори тонти чун даст,
Кўзи олинда бўлди осмон наст.
Расадким боғламиш зеби жаҳондир,
Жаҳон ичра яна бир осмондур.
Билиб бу навъ илми осмоний,
Ки ондин ёзди «Зижи Курагоний».
Қиёматга деганча аҳли айём,
Ёзарлар онинг аҳкомидин аҳком.

УЛУГБЕК МИРЗО АВЛОДИ

Хондамирнинг ёзишича, Улугбек Мирзо беш марта уйланган. Унинг биринчи хотини Муҳаммад Жаҳонгир Мирзонинг (1356—1376) ўғли — Муҳаммад Султон Мирзонинг (1376—1403) қизи — Ўғи Беги (Ога Беги)дир.

Шарафуддин Али Яздийнинг ёзишича, Ўғи Беги 11 ёшли Улугбек Мирзога (1404 йил) унаштирилган эди. Бу вақтда Ўга Беги неча ёшда эканлиги ҳақида маълумот учрамайди. Ҳар ҳолда Улугбек Мирзо тахтга ўтиргач, 1409 йилда Ўғи Бегини ўз никоҳига киритган бўли-

ши керак. Ўги Беги 1412 йил 19 августда қиз туғадди. Ҳабиба Султон икки ёшида вафот этади. Ўги Беги Хоним яна бир қиз туғадди. Мазкур иккинчи қизга ҳам Ҳабиба Султон деб исм берадилар.

1419 йилда Ўги Беги хоним бетобланиб вафот этади. Уни отаси Муҳаммад Султон Мирзо ёнига (Гур Амир) дафн этадилар. Ўги Беги она томондан хон авлодига мансуб бўлганлиги туфайли, Улуғбек Мирзо унга уйлангач «курагон» деган унвонни олишга мушарраф бўлди, деган фикрлар ҳам бор. Лекин Улуғбек Мирзонинг иккинчи хотини Оқ Султон Хон Ого эди. У соҳибқирон Темур ҳаётлигида номигагина хон этиб тайинланган муғул Султон Маҳмудхоннинг қизи эди. Улуғбек Мирзо аслида ушбу хотини туфайли «Курагон» унвонига сазовор бўлган. У Оқ Султон Хон Оғони ғоятда севар ва барча сафарларида ўзи билан бирга олиб юрарди. Бу ҳақда турли-туман ривоятлар ҳам мавжуд. Тарихчи Мирхонднинг ҳикоя қилишича, кунлардан бир кун Улуғбек Мирзо рамл (фол) илмининг моҳир билимдони Муҳаммад Ардистоний билан суҳбат асносида, ундан яқин келажакда содир бўладиган воқеалар ҳақида фол очишини сўраган. Суҳбат асносида Али Қушчи ҳам иштирок этаётгани туфайли, Муҳаммад Ардистоний «бўлажак воқеалар тугуни ҳарам билан боғлиқ эканлиги сабабли, бегона кишилар ҳузурда айтолмаслигини» билдирган. Улуғбек Мирзо Муҳаммад Ардистонийга қараб, «Али Қушчи менинг дўстим, бинобарин ундан ҳеч нарсани сир тутмайман, бемалол гапиравринг»,— деган. Шундан сўнг Муҳаммад Ардистоний, «Хукмдор яқин кунлар ичида хотинларидан бирини ўлдиради, иккинчи хотини, яъни «Хон қизи»ни эса талоқ қилади»,— дейди. Улуғбек Мирзо ромчининг сўзига ишонмайди. Чунки у Оқ Султон Хон Оғони ниҳоят даражада севарди. Бироқ кўп ўтмай ромчининг биринчи башорати амалга ошади. Шунда «Хон қизи» кундош ўлимидан шодлигини яшира олмай, ошкора тантана билан ўз мамнуниятини изҳор этади, ҳатто кинояли сўзлар билан Улуғбек Мирзони маломат қилади. Улуғбек Мирзо иккинчи хотинини қанчалик яхши кўрмасин, унинг таънасига чидолмай талоқ қўйиб, ҳарамдан эҳрож қилади.

Улуғбек Мирзонинг учинчи хотини Ҳусн Нигор Хон Ого бўлиб, Халил Султон Мирзонинг қизи эди. Тарихий қўлёзма асарларда Улуғбек Мирзонинг «беш нафар хотини бор эди», деб ёзилса-да, бироқ унинг тўртинчи ва бешинчи хотинларининг номи кўрсатилмайди.

Мазкур беш нафар маликалардан ташқари, Улуғбек

Мирзо ўз қўл остидаги хос канизақларидан олти нафарини никоҳига киритган эди. Чунончи улардан биринчиси — Руқия Султон хотун, иккинчиси — Меҳр Султон бўлиб, Сари Буганинг ўғли Таваккалнинг қизи эди. Учинчиси Давлат Султон, Хонд Саъиднинг, тўртинчиси — Бахти — Қосуний ўзбекнинг, бешинчиси — Давлат Бахт — Шайх Муҳаммад барлоснинг, олтинчиси — Давлат Бахт Саодат — Баён кўкалдошининг қизи эди.

Улуғбек Мирзонинг етти нафар қизи бўлган. Юқорида айтилганидек, биринчиси — Ҳабиба Султон, унинг онаси Ўғи Беги эди. Шоҳрух Мирзо саройидаги тартибга мувофиқ ҳомиладор Ўғи Бегини ой-куни яқинлашгач, Самарқанддан Ҳиротга олиб кетадилар. 1412 йил 18 августда Ўғи Беги ҳомиладан бўшайди. Тугилган қизга — Ҳабиба Султон деб исм қўядилар. Шунингдек, Ўғи Беги хон авлодига мансуб бўлгани туфайли, Ҳабиба Султонга «Хонзода бегим» унвонини берадилар. Ўғи Беги маълум мудлатдан сўнг Ҳиротдан Самарқандга қайтиб келган бўлса-да, аммо қизи Ҳабиба Султон бегим Ҳиротда Гавҳаршод бегим мураббиялигида тарбияланади. Аммо ўша замон тарихчиларининг берган маълумотига қараганда, Ҳабиба Султон икки ёшида вафот этади. Ўғи Беги хоним яна бир қиз туғади. Мазкур иккинчи қизга ҳам Ҳабиба Султон деб ном қўядилар, ҳамда Хонзода бегим деб атай бошлайдилар. Бироқ, Хондамирнинг таъкидлашича, икки ёшида вафот этган қизининг номи Хонзода бегим бўлиб, иккинчи тугилган қизга эса Ҳабиба Султон деб ном қўйган. Бу қиз ҳам Ҳиротда бувиси Гавҳаршод бегим қўлида тарбияланади.

Улуғбек Мирзонинг иккинчи қизи — Оқ Бош бегим ва учинчиси — Султон Бахт бегим бўлиб, бу қизларнинг онаси Руқия Султон Хотун эди. Тўртинчиси — Қутлуг Туркон ого бўлиб, онаси Давлат Бахт Саодат бегим эди. Бешинчиси — Тағо Туркон ва олтинчиси — Ого Тўгон исмли қизалоқлар ёшлигида вафот этганлар. Шунингдек, уларнинг қайси онадан тугилганликлари ҳақида ҳам маълумот учрамайди. Еттинчи — Робия Султон бегим ҳақида ҳам етарли маълумот йўқ. Фақат шуниси маълумки, 1451 йилда Султон Абусаид Мирзо кўчманчи ўзбеклар хони Абулхайрхон ёрдамида Самарқандни забт қилгач, марҳум Улуғбек Мирзонинг кенжа қизи Робия Султон бегимни бошқа қимматбаҳо ҳадялар қаторида Абулхайрхонга пешкаш қилади. Абулхайрхон Робия Султон бегимни ўз никоҳига киритиб, Туркистонга олиб кетади. Робия Султон бегим Абулхайрхондан икки ўғил туғади, катта-

сига Кўчқунчихон, кичигига эса Суюнчхон деб ном берадилар. Мазкур хонзодалар вақти келиб сиёсат майдонида от сурадилар.

Улугбек Мирзо ҳаётда беш ўғил кўрган. Тўнгич ўғли Ибодулло Мирзо бўлиб, 1412 йилда туғилиб, 1417 йилда беш ёшида вафот этган. Иккинчи ўғли Абдулло Мирзо эса 1420 йилда туғилиб, 1433 йилда 14 ёшида вафот этган. Учинчиси Абдурахмон Мирзо 1421 йилда туғилиб, 1432 йилда 12 ёшида Самарқандда вафот этган. Тўртинчи ўғли Абдуллатиф Мирзо тахминан 1428 йилда туғилган. Бешинчи ўғли Абдулазиз Мирзо эса тахминларга кўра 1430 йилда туғилган. Лекин мазкур беш нафар шахзодаларнинг қайси бири қайси онадан туғилганлиги ҳақида ҳозиргача бирор аниқ маълумот учрамайди.

Абдуллатиф Мирзо Улугбек Мирзонинг тўртинчи ўғли бўлиб, Ҳиротда бувиси Гавҳаршод бегим тарбиясида ўсган. У саройдаги бошқа шахзодалар каби чет элдан келган элчиларни қабул қилиш маросимларида ҳам иштирок қиларди. 1441 йилда Абдуллатиф Мирзо билан унинг мураббияси Гавҳаршод бегим ораларида гап қочиб, ёш шахзода аразлаб Самарқандга, отаси Улугбек Мирзо ҳузурига кетиб қолади. Аразнинг бош омили ўзининг ўта жинзакилиги эди. Саройда тарбияланаётган шахзодалар орасида ёш жиҳатдан Абдуллатифдан катта бўлган амакиваччаси — Алоуддавла Мирзо (Бойсунғур Мирзонинг ўғли) ҳам бор эди. Алоуддавла Мирзога ҳам Гавҳаршод бегим мураббиялик қилар ва кези келганда бошқа шахзодалардан катта бўлгани учун унинг қилган иши ёки сўзлаган сўзини маъқуллаб, кичик ёшли шахзодаларни ундан ибрат олишга даъват қиларди. Ўжар ва худбин Абдуллатиф Мирзога бундай панду насиҳатлар ёқмасди. У бувиси Гавҳаршод бегимнинг Алоуддавла ҳақидаги мақтовларини эшитаркан, қалбида пайдо бўлган ҳасад ўтига чидай олмасди. Ниҳоят Абдуллатиф аразлаб, Самарқандга кетиб қолади. Лекин 1442 йилда Гавҳаршод бегим Абдуллатиф Мирзони Ҳиротга қайтарини учун ўзи Самарқандга боради ва уни кўндириб, олиб келади.

Абдуллатиф Мирзо ёшлигидан истеъдодли, қатъиятли лекин шуҳратпараст эди. У отаси Улугбек Мирзо каби илм-фаннинг қадрига етар ва олимлар билан суҳбатлашишни яхши кўрарди. У отасига қараганда ўта гайратли ва қатъиятли бўлиб, ҳар қандай қаттиққўлликни ишлатиб бўлса-да, ўз мақсадини рўёбга чиқарарди. Бинобарин, унинг кескин хатти-ҳаракати душманлар кўнглига ваҳима соларди. Абдуллатиф Мирзо фалакиёт илмига ниҳоят-

да қизиқар ва бу соҳада илми комил эди. Шунингдек, шеърятга ҳам ҳавас қўйган, шеърлар битиб турарди. Бироқ, дунёвий илмларга қанчалик қизиқмасин, диний ақидалардан, аҳкоми шариатдан юз ўгирмас, дин пешволарига, дарвешларга эҳтиром кўрсатар ва уларнинг анжуманларида иштирок этиб, суҳбатлари, панду насихатларини жон қулоғи билан тингларди.

МИРЗО АБДУЛЛАТИФ

1447 йил 14 мартда Шоҳрух Мирзо Исфаҳондан Ҳиротга келаётиб, сафар асносида вафот этади. Шундан сўнг Шоҳрух Мирзо ҳаётлигида вилоятларга тайинланган шаҳзодалар, ўзларини мустақилдек ҳис қилиб, тож-тахт учун кураш бошлаб юборадилар. Фарбий Эрон ва Форсда Муҳаммад Султон Мирзо (Бойсунгур Мирзонинг кичик ўғли). Жўржон ва Астрободда — Абулқосим Бобур Мирзо, Ҳиротда эса Алоуддавла Мирзо (Бойсунгур Мирзонинг катта ўғли) ўзларини ҳукмдор деб эълон қиладилар.

Шоҳрух Мирзо вафот қилган чоғида, унинг Улуғбек Мирзодан бошқа барча ўғиллари ҳаётдан кўз юмган эдилар. Бинобарин, Улуғбек Мирзонинг ота тахтига даъвогар бўлиб майдонга чиқиши табиий бир ҳол эди. Шунингдек, бу вақтда Мовароуннаҳр ва Хуросонда фаолият кўрсатаётган Темурий шаҳзодаларнинг ёши улуги, куч ва қудратли, тadbиркори ҳам Улуғбек Мирзо эди. Дарҳақиқат Улуғбек Мирзо ота тахтига ворис сифатида майдонга чиқади. Улуғбек Мирзонинг ўйлаган режалари бор эди, албатта. Аввало, отаси Шоҳрух Мирзонинг вафотидан сўнг Хуросон музофотида юз бераётган бош-бошдоқликларни тугатиб, Хуросон вилоятларидаги барча шаҳзодаларни ягона ҳокимиятга бўйсундириш, иккинчидан, ўғли Абдулатиф Мирзони Ҳирот тахтига ўтказиш ва, ниҳоят, учинчидан, Мовароуннаҳр билан Хуросон мулкининг тизгинини ўз қўлига олиб, салтанатни марказлаштирилиши эди. Аммо, бу улуг масалани ҳал қилиш осон кечмас эди. Чунки вилоятларда ҳукмрон бўлиб турган шаҳзодалар бир-бирлари билан ёвлашиб, тожу тахт учун курашардилар. Ана шундай вазиятда Улуғбек Мирзо Хуросон тахтини қўлга киритиш учун тараддуд бошлайди.

Улуғбек Мирзо Хуросон хусусида турли-туман режалар тузаркан, Хуросонга қўшни тортишдан аввал Балх ҳукмдори — жияни Абубакр Мирзони бир ёқлик қилишни зарур деб топади. Лекин у Балхга ҳужум қилса кўп талофот кўриши муқаррар эди. Чунки Улуғбек Мирзо йўл-

лаган махфий жосусларнинг берган маълумотига қараганда, Балх қўргони метидек мустаҳкам, муҳофазада турган қўшиннинг ҳисоби йўқдек эди. Бинобарин, Улуғбек Мирзонинг фикрича, агар Абубакр Мирзо билан жанг қилса, у ҳолда Хуросонга қўшин киритиш анча кейинга сурилиб кетарди. Шу боис ёш шаҳзодани ҳийла билан ўзига ром қилишни афзал деб билади.

Абубакр Мирзо Муҳаммад Жўкий Мирзонинг (Муҳаммад Жўкий Мирзо Улуғбек Мирзонинг бир ота-онадан туғилган кичик укаси эди) кенжа ўғли бўлиб, 1427 йилда Ҳиротда туғилган эди. Абубакр Мирзо акаси Муҳаммад Қосим Мирзога нисбатан шижоатли, шунингдек, хушбичим, кўркем, хушсират йиғит эди. Отаси Муҳаммад Жўкий Мирзо вафотидан (1445) сўнг бобоси Шохрух Мирзо тарафидан унга Хутталон, Арҳанг ва Соли Сарой вилоятлари суюрғол қилиб берилган эди. Бобоси Шохрух Мирзо вафотидан сўнг, Абубакр Мирзо катта қўшин тўплаб, акаси Муҳаммад Қосим Мирзога қарши жанг қилиб, унга қарашли Балх, Шибирғон, Қундуз ва Бақлон вилоятларини, то Бадахшон чегарасигача, ўз тасарруфига киритган эди.

Абубакр Мирзо Балхни қўлга киритгач, дарҳол қўргонни қайтадан таъмирлаб, мустаҳкам қалъага айлантирган эди. Унинг ҳарбий қудрати кундан-кунга ортиб борарди. Айни вақтда Хуросон тахти учун Алоуддавла Мирзо, Султон Муҳаммад Мирзо ва Абулқосим Бобур Мирзолар (мазкур уч шаҳзода Улуғбек Мирзонинг укаси Бойсунғур Мирзонинг ўғиллари эди) орасида қонли курашлар давом этмоқда эди.

Улуғбек Мирзо ўз режасини амалга ошириш учун Балхга Абубакр Мирзо ҳузурига эътимодли кишилардан шайхулислом мавлоно Исомиддин ва амир Таваккал барлосни қимматбаҳо совға-саломлар билан элчи қилиб жўнатади. Шайхулислом мавлоно Исомиддин ёш шаҳзода Абубакр Мирзога амакиси Улуғбек Мирзонинг беқияс муҳаббатю, беадад ихлоси ҳақида ҳаддан ташқари муболагалар қилгач, сўзининг охирида «ул зоти олий бобаракотнинг Сиз олий нажод шаҳзодаи навжувонга ихлослари бағоят баланддур. Бовужуд Сизни ўз фарзанди аржумандларидек билиб, кўп соғунғондурлар. Боз устига Сиздек шаҳзодаи жувонбахтни ўзлариға куёв қилмоқ тараддудиди бўлиб, пардаи исматда ўлтургон Билқиси даврон Робия Султон бегимни Сиз жанобларининг аҳди никоҳингизга киритмак фикридадурлар. Бинобарин, ул зоти олий бобаракот амакингишни зиёратларига биз би-

лан бирга борсангиз савобдуи холи бўлмас эрди», — дейди. Соддадил ва гўр шаҳзода Абубакар Мирзонинг кўз ўнгига ёшлигида кўрган лобар ва дуркун Робия Султон бегимнинг гўзал чеҳраси намоён бўлади. Гўё Робия Султон бегим уни ўз ҳузурига таклиф қилаётгандай эди.

Шаҳзода Абубакар Мирзо эртаси ҳеч ким билан маслаҳатлашмай, ўз ўрнига Оталиқни тайинлаб, элчилар билан бирга амакиси Улугбек Мирзо ҳузурига жўнайди. Бу пайтда Улугбек Мирзо ўз қўшини билан Термизда турарди. Ҳукмдор жияни Абубакар Мирзони очиқ кўнгил билан қаршилайди ва унинг шарафига бир неча кун зиёфат беради. Бироқ, бир ҳафта ўтмасданоқ бир-иккита ғаламислар қариндошлар орасига нифоқ солишга муваффақ бўладилар. Абубакар Мирзони исёнкор қаттол душманликда айблайдилар. Улугбек Мирзо ҳам жиноятни муфассал текширмасдан, Абубакар Мирзони ҳибсга олишга фармон беради. Шаҳзодани дарҳол тутиб Самарқандга жўнатадилар ва у ерда Кўксаройга қамайдилар. Орадан уч-тўрт кун ўтгач, Абубакар Мирзони Кўксаройда қатл қиладилар. Шу тариқа Абубакар Мирзо 21 ёшида оламдан ўтади.

Абубакар Мирзо қатл қилиниб, Балх масаласи ҳал этилгач, 1448 йил баҳорида Улугбек Мирзо 90 минглик қўшин билан жияни Алоуддавла Мирзога қарши ҳужумга ўтади. Аллоуддавла жангга енгилиб, Манаҳадга, сўнг-ра укаси Абулқосим Бобур Мирзо олдига — Кўчанга қочади. Улугбек Мирзо Абдуллатиф Мирзо билан Ҳиротга таитанали равишда кириб борадилар. Гарчи Улугбек Мирзо Хуросон тахтини жанг билан қўлга киритган бўлса-да, бу ғалаба унга шуҳрат келтирмайди. Аксинча, Хуросон жанги Улугбек Мирзо билан Абдуллатиф Мирзо ўртасида низо тугилишига олиб келади. Чунончи, Ҳиротдан 14 фарсах нарида бўлган Тарноб жангида қўшинининг чап қаноти Абдуллатиф Мирзога, ўнг қаноти эса номигагина Абдулазиз Мирзога топширилган эди. Зотан, жангнинг ғалаба билан тугалланишида Абдуллатиф Мирзо жасорат кўрсатиб, жонбозлик қилган эди. Бироқ жангдан сўнг Улугбек Мирзо барча вилоятларга йўллаган ёрлигида ғалаба шайини суюкли ўган Абдулазиз Мирзо номига ёздиради. Боз устига пойтахт Ҳирот қўлга олингач, ўгли Абдуллатиф Мирзони Ихтиёриддин қалъасига киритмайди. Ҳолбуки, Шоҳрух Мирзо ҳаётлик чоғида Ихтиёриддин қалъасини Абдуллатиф Мирзога ишом қилган эди. Бинобарин, 1446 йил Абдуллатиф Мирзо бобоси Шоҳрух Мирзо билан Исфаҳон юришига тараддудланар-

кан, ўзига тегишли бир неча минг миққол олтин, кумуш буюмлар ва 200 туман пулни Ихтиёриддин қалъасига берkitиб кетган эди. Улуғбек Мирзонинг Абдуллатиф Мирзога нисбатан ноҳақлиги ўғил қалбида ўчмас доғ бўлиб қолади.

Бу вақтда кўчманчи ўзбеклар хони Абулхайрхон Улуғбек Мирзонинг Хуросонга кетганлигидан фойдаланиб, Мовароуннаҳрга босқин ясаб, кўпгина қишлоқ ва шаҳарларни талайди ва Самарқандгача етиб келади. Бу хабарни эшитган Улуғбек Мирзо Ҳиротни Абдуллатиф Мирзога тоншириб, ўзи ҳар нечук бўлса-да, Самарқандни сақлаб қолиш учун шошилишч йўлга тушади. У ўзи билан бирга Шохрух Мирзонинг хоки солинган тобутни ҳамда Шохрух Мирзонинг Гавҳаршод бегим мадрасасига берkitиб қўйган бир бўлак хазинасини олиб Амударё — Қалиф кечуви томон йўл олади. Шу пайтда Абулқосим Бобур Мирзо Сарахсда эди. У амакиси Улуғбек ортидан амир Ҳиндукани катта қўшин билан жўнатади. Амир Ҳиндука ярим кечада Улуғбек Мирзо қароргоҳига ҳужум қилади. Бу босқинда Улуғбек Мирзо кўп кишисидан ва бойлигидан ажрайди. Эртаси тонгда Улуғбек Мирзо Қалиф кечуvidан ўтаётганда кўчманчи ўзбеклар ҳужумига учрайди. Ниҳоят, қолган қўшини билан қишни Бухорода ўтказди. Шохрух Мирзонинг хоки солинган тобутни эса синглиси Поянда Султон бегим билан бирга Самарқандга жўнатади, жасад Гўри Амир мақбарасига дафн этилади.

Улуғбек Мирзо Амударёдан кечиb ўтгач, Абулқосим Бобур Мирзо Сарахсдан Ҳиротга — Абдуллатиф Мирзога қарши катта қўшин жўнатади. Абдуллатиф Мирзо жангга бардош беролмай, Ҳиротни ташлаб чиқади ва Балх томон кетади. Балх ҳокимлиги бир неча майда вилоятлардан иборат бўлиб, Абдуллатиф Мирзонинг улуши ҳисобланарди. Мирхонднинг ёзишича, 1449 йил баҳорида Абдуллатиф Мирзо қўл остидаги шаҳзодалардан бири исён кўтаради. Исён бостирилиб, шаҳзода қатл қилинади. Абдуллатиф Мирзо мақтулнинг чўнтагидан мактуб топиб олади. Мактуб Улуғбек Мирзо қўли билан ёзилган бўлиб, унда гўё шаҳзодани Абдуллатиф Мирзога қарши исён кўтаришга даъват қилинган экан. Табиийки, шундан сўнг Абдуллатиф Мирзо ўз отасига бутунлай ишончини йўқотади ва душманлик йўлига киради. Абдураззоқ Самарқандийнинг ёзишича, гўё Улуғбек Мирзо билан Абдуллатиф Мирзо ўрталарида азалдан бир-бирларига ишончсизлик мавжуд бўлган. Зеро, ҳар икковлари ҳам фалакиёт илмига моҳир бўлиб, илми нуҷумга доир му-

шажимлик жадвали юзасидан қуръа ташлаб, ўз шахсий тақдирларида қандай қисмат содир бўлажagini аниқлаб билганлар. (Дарҳақиқат, ўрта асрларда одам туғилган пайтида, сайёраларнинг қандай турганини кўрсатувчи ҳамда туғилган инсоннинг келажак тақдирини айтиб берувчи жадвал асосида қуръа-фол ташлаганлар.) Қуръанинг далолатига кўра, ота-боланинг тақдирларида содир бўлажак фожиали қисматлар ўзгалардан эмас, айнан бир-бирларидан вужудга келишини билганлар ва шунга ишонганлар, деган мунозарали маълумотлар ҳам учрайди. Амалда эса 1448 йилгача Абдуллатиф Мирзонинг хатти-ҳаракатларида отаси Улугбек Мирзога қарши бадгумонлик аломатлари сезилмайди.

Бироқ, 1448 йилги Тарноб жангидан сўнг, отаси томонидан ўзининг камситилишни, Абдуллатиф Мирзо қалбида аламли из қолдирган, кўнглида отаси Улугбек Мирзога ва укаси Абдулазиз Мирзога қарши душманлик уруғи униб чиқа бошлаган эди. Бундан ташқари, Шохрух Мирзо вафот этгач, Улугбек Мирзонинг яширини ва ошкора душманлари бош кўтариб қолгандилар. Чунки эндиликда Улугбек Мирзони ҳар томондан муҳофаза қилувчи забардаст отаси Шохрух Мирзо йўқ эди. Шунингдек, Улугбек Мирзонинг барҳаёт қариндошлари, яъни укаларининг фарзандлари эса аввалгидек ягона империя бошида боболари Шохрух Мирзо ўрнида амакилари Улугбек Мирзони ҳукмрон бўлишини ҳамда унинг қўл остида яшашни истамас эдилар. Айни вақтда аркон давлат, бек ва амирлар ҳамда ҳарбий саркардалар орасида ҳам Улугбек Мирзога қарши яширини хусуматда бўлган кишилар кўпайган, улар ота билан ўғил орасига инзо солиш мақсадида турли-туман фисқу фасодларни қўзғаб, ҳар икки томонни бир-бирига гиж-гижлатардилар. Ава шундай ғаламисларнинг таъсири ўлароқ, Абдуллатиф Мирзо ўз отасига қарши жанг тараддудини кўра бошлайди. У амакиваччаси Абулқосим Бобур Мирзо билан ҳарбий иттифоқ тузиб, 1449 йил баҳорида Улугбек Мирзога қарши жанг ҳаракатларини бошлаб юборади. Бу вақтда Улугбек Мирзо ўғли Абдуллатиф Мирзонинг мудҳиш ҳаракатларидан беҳабар, Хуросонни қайтадан забт этини учун уруш тараддудини кўраётган эди. Бироқ, тақдир тақозоси билан ўз ўғли Абдуллатиф Мирзо билан жанг қилишга мажбур бўлади.

Улугбек Мирзо пойтахт Самарқандга кичик ўғли Абдулазиз Мирзони ҳоким белгилаб, жияни ҳамда куёви бўлиши Абдулло Мирзони (марҳум Иброҳим Султон

Мирзонинг ўгли) ўзи билан бирга олиб, Амударё соҳилида турган Абдуллатиф Мирзога қарши қўшин тортади. Давлатшоҳ Самарқандийнинг ёзишича, Амударё қирғоғида ота-боланинг қўшинлари уч ой мобайнида бир-бирларига қарама-қарши турганлар. Ҳар икки томон қўшинидан кичик-кичик гуруҳлар дарёни кечиб ўтиб, тўқнашиб турганлар. Аммо, бу ҳарбларда зафар шабадаси кўпроқ Абдуллатиф томонига эсан. Шундай тўқнашувлардан бирида Абдулло Мирзони асирга оладилар. Айни вақтда Улуғбек Мирзо қўшини орасида исён кўтарилиш хавфи вужудга келади. Бунга асосий сабабчи Улуғбек Мирзонинг кичик ўгли эркатой Абдулазиз Мирзонинг хатти-ҳаракати эди.

Ҳали айтилганидек Улуғбек Мирзо Абдуллатифга қарши жангга отланаркан, Абдулазиз Мирзони ўз ўрнига қўйиб кетган эди. Абдулазиз Мирзо ота тахтига ўтириши билан бейболарча ҳаракат қилабошлайди. У Самарқанд шаҳридаги казо-казолар, жумладан, отаси билан бирга жангга кетган бек ва амирларнинг гўзал қиз-жувонлари, чиройли канизакларини мажбуран саройга келтириб, айш-ишратга машғул бўлади. Албатта, бундай камситиш ва шармандаликка қарши шаҳар зодагонлари ва жанггоҳда турган бек ва амирларнинг қони қайнаб, ҳукмдор Улуғбек Мирзодан норози бўлишлари табиий эди. Гарчи Улуғбек Мирзонинг қўллаган оқилона чора-тадбирлари натижасида хавф солаётган исён тинчлик билан бартараф қилинган бўлса-да, бироқ мамлакат ақобирларининг кўнглида тугилган қина-қудурат, салтанат пойдеворига раҳна солади. Жанггоҳда турган амирлар ва беклар ўртасида норозилик шу даражага етадики, ҳатто Улуғбек Мирзони тутиб, Абдуллатиф Мирзо қўлига топшириш хавфи ҳам йўқ эмасди. Улуғбек Мирзо дарҳол амир ва бекларга мурожаат этиб, уларни тинчитишга ҳаракат қилади ўгли Абдулазиз Мирзога панд-насиҳат қилади.

Абдураззоқ Самарқандийнинг ёзишича, айни шундай қайтис вазиятда туркманларнинг Арғун қабиласи 25 ёшли Абусайид Мирзони ўзларига бошлиқ кўтариб, Самарқандни қамал қилгани ҳақида хабар келади. Абдураззоқ Самарқандийнинг сўзига қараганда, мазкур қабила Улуғбек билан ҳарбий юришда бирга бўлиб, Амударё соҳилига келгач, лашкаргоҳдан ажралиб чиқиб бориб Самарқандни мухосара қилган. Улуғбек Мирзога эса Самарқанд мухосараси бошлангач, хунук хабар этиб келади. Ўз-ўзидан маълумки, Улуғбек Мирзо пойтахт Самарқанд тақдирини ўз ҳолига ташлаб қўёлмас эди. Бинобарин, дарҳол

қўшини Самарқанд томон буриб, Абусайид Мирзони дафъ этади. Самарқандда осойишталик ўрнатади ҳамда Мироншоҳ қавчинини шаҳарга бошлиқ (ҳоким) этиб тайинлаб, Абдулазиз Мирзони ўзи билан бирга олиб, яна Амударё соҳилига қайтади.

Бироқ, бу пайтда Абдуллатиф Мирзо қўшинлари Амударёдан кечиб ўтиб, Термиз ва Шаҳрисабзни забт қилган эди. Ниҳоят, ота-бола ўртасида 1449 йил кузида Самарқанд яқинидаги Дамашқ қишлоғи ёнида жанг содир бўлади. Урушда Улуғбек Мирзо мағлубиятга учраб, Самарқандга қайтади. Аммо, шаҳар ҳокими Мироншоҳ қавчин Улуғбекни шаҳарга киритмайди. Ноилож қолган ҳукмдор Шохрухияга келади. Бироқ, Шохрухия ҳокими Иброҳим ибн Пулод Улуғбек Мирзодан юз ўгиради. Ули шаҳарга киритиш ўрнига қўлга тушириб, Абдуллатиф Мирзога топшириш тараддудига тушади.

«Тарихи Абулхайрохоний» асарининг муаллифи Маъсуд ибн Усмон ал-Қўхистонийнинг ёзишича, Улуғбек Мирзо Шохрухиядан ноумид қайтгач, кўчманчи ўзбеклар ҳукмдори Абулхайрхон ҳузурига бориб, ундан ёрдам сўрашга жазм қилса-да, аммо тезда бу фикридан қайтади. «Эгилган бошни қилич кесмас» қабилида иш тутиб, ўз хоҳишича, ҳокимиятни Абдуллатиф Мирзога топшириб, умрининг қолган қисмини илму фанга сарфлаш фикрига тушади. У ана шу эзгу ният билан ўгли Абдуллатиф Мирзога таслим бўлади. Абдуллатиф Мирзо эса отаси Улуғбек Мирзони Каъбатулло зиёратига жўнатиш ҳақида фармон беради.

Улуғбек Мирзoning фожиаи ўлими тафсилоти ҳақида тарихчи Мирхонд шундай ҳикоя қилади: «Каъбатуллони бир неча марта зиёрат қилган ҳожи Муҳаммад Хусравнинг раҳнамолигида Улуғбек Мирзо кечқурун Самарқанддан отлиқ йўлга чиққан. Унинг вақти чоқ, турли манзуларда сўзлашиб борарди. Кўп ўтмай, орқадан бир чопар етиб келиб (Сулдуз уругидан), собиқ ҳукмдorni Каъбатуллога кузатиш маросимини шоҳона тарзда ўтказиш лозимлиги ва бунга тайёргарлик тугаллангунга қадар, қўшни қишлоқда дам олишлари ҳақида фармони олийини эшиттиради. Мазкур фармондан довдираб қолган Улуғбек Мирзо, қўшни қишлоқдаги уйлардан бирига кириб тунашга мажбур бўлади. Ҳаво анча совуқ эди. Улуғбек Мирзо олов ёқиб, гўшт ниширишга амр қилади. Олов ёқилади, гулхан ёнида чордана қуриб, исиниб ўтирган Улуғбек Мирзoning тиззасига учқун сачраб, чакмонини куйдиради. Шунда у оловга қараб, ўзбек тилида: «сеп

ҳам билдинг», — дейди-ю, унинг кайфияти бузилади, ҳожини эса Улугбекка тасалли беришга беҳуда урипади. Шу аснода уй эшиги зарб билан очилиб, хонага Аббос исмли шахс ўз навқарин билан кириб келади. Улугбек Мирзо Аббосни кўрган ҳамона, ўрнидан туриб, унга ташланади ва кўксига мушт туширади. Навқар Улугбекни ушлаб, унинг елкасидан «олтой пўстини»ни ечиб олади. Аббос арғамчин келтириш учун ташқарига чиқади. Улугбек Мирзо ўлими олдидан сўнгги таҳоратни қилиб олиши учун Ҳожини дарҳол эшикни ичидан заنجирлаб олади. Сўнгга Аббос кириб, собиқ ҳукмдорнинг қўлларини боғлаб, ташқарига олиб чиқади. Ариқ бўйига чўккалатиб, фону сёругида қиличнинг бир зарбин билан бошини танидан жудо қилади. Тарихчи Мирхондиннинг ёзишича, бу фожияли ҳалокат ҳижрий 853 йил 8 рамазон (1449 йил 25 октябр) кунини содир бўлади. Аммо Улугбек Мирзонинг қабр тошига ёзилган лавҳада «853 йил 10 рамазон» деб битилган.

Шундай қилиб улуг олим, давлат арбоби, маърифатпарвар инсон Улугбек Мирзо 56 ёшида шахид бўлади. Уни қатл қилинган вақти ҳақида тарих ёзилиб, арабий абжад ҳисоби билан тарих моддаси «Аббос кушт» (Аббос ўлдирди) жумласидан иборат бўлиб, ҳижрий 853 йил 8 рамазон мелодий 1449 йил 25 октябрни англатади.

Абдураззоқ Самарқандий Улугбек Мирзонинг ўлимига доир ривоятлардан бирини қуйидагича тасвирлайди: «Хуросоннинг Улугбек Мирзо томонидан (1448 йил) забт қилиниши Хуросон шахзодаларига ёқмаганидек, маҳаллий дин пешволарига ҳам маъқул эмас эди. 1448 йил Тарноб жанги арафасида Алоуддавла Мирзо Хиротли шайхулислом Баҳовуддинни ўз амакаси Улугбек Мирзо билан музокара юритиш учун воситачи қилиб тайинлаган эди. Бироқ, шайхулислом Тарноб уруши бошлангунга қадар Улугбек Мирзо билан учрашишга улгуролмай, бу орада жанг бошланиб кетади. Улугбек Мирзонинг қўшини шайхулисломни ҳам назар-нисанд қилмай кўп қатори унинг ҳам мол-мулкни талаб кетадилар. Тарноб жангидан сўнг шайхулислом билан Улугбек Мирзонинг учрашувлари Чилдухтарон мавзеида воқеъ бўлган бўлса-да, аммо шайхулисломнинг кўнгли Улугбек Мирзодан озурда бўлиб, қаттиқ ранжиган эди. Гарчи бўлиб ўтган воқеадан воқиф бўлган Улугбек Мирзо шайхулисломнинг барча мол-мулкни қайтариб беришга фармон қилган бўлса-да, шайхулисломнинг кўнгли ёришмайди. Кейинчалик гўё шайхулислом ўз яқин кишилари даврасида, Улугбек Мирзонинг шаккоклиги ҳақида гапириб, «Улуг-

бек Мирзо ўз ўглининг хоҳиш ва иродасига кўра, шарият қозисининг шаръий ҳукм билан ўлдирилади»,— деб ба-шорат қилган экан.

Абдулатиф Мирзо отасининг қатлидан икки кун ўт-гач, укаси Абдулазиз Мирзони ҳам ўлдиртиради.

Абдуллатиф Мирзо даврида мамлакат салоҳияти қў-шин ва оддий меҳнаткаш халқнинг аҳволи ниҳоят дара-жада огирлашади. У ҳар қандай исён ва иттифоқсизликни шафқатсизлик билан бостиради. Абдураззоқ Самарқандий-нинг ибораси билан айтганда, «у каттага ҳурмат, кичик-ка шафқат» деган тушунчани таш олмасди. Унинг сиёса-тидан норози бўлган кишилар овоз чиқаришга ҳам журъ-ат қилолмасдилар. Ана шундай қаттиқ қўллик натижаси ўлароқ, гўё Мовароуннаҳр ҳудудидида осойишталик ҳукм-рондек эди. Аммо норозилик зимдан давом этарди. Бино-барин, Абдулатиф Мирзога қарши суиқасд ҳозирлаш-моқда эди. Суиқасдни уюштирувчилар Улугбек Мирзо билан Абдулазиз Мирзонинг содиқ павкарлари ва яқин кишилари эди.

Абдуллатиф Мирзога қарши тайёрланаётган суиқасд-дан унинг яқин кишиларидан айримлари хабардор бўлса-лар-да, ҳукмдорнинг газабидан қўрқиб, айтишга журъат қилмаганлар ёки умуман огоҳ этишни истамаганлар. Аб-дуллатиф Мирзонинг яқин кишиларидан бири, кейинча-лик тарихчи Абдураззоқ Самарқандийга, суиқасддан ха-бардор бўлгани, бироқ ҳукмдорнинг газабидан қўрқиб оҳолантирмагани ҳақида сўзлаган.

Маъсуд бин Усмон ал-Ўҳистонийнинг ҳикоя қили-шича, Абдуллатиф Мирзо шаҳар четининг шимолий қис-мида жойлашган «Боғи майдон»да, тарихчи Мирхонднинг ёзишича, «Боғи чинор»да айш-ишратга машғул бўлиб, кайфи ошиб ухлаб қолган. Шу кеча у туш кўради,— деб ҳикоясини давом эттиради Маъсуд бин Усмон ал-Ўҳис-тоний. Тушида унинг олдида номаълум бир киши кириб келиб, қўлидаги усти ҳарир рўмол билан ёпилган лаган-ни унинг олдида қўяди. Абдуллатиф Мирзо оҳиста қўл чўзиб, лаган устидаги рўмолни кўтарганда, ўзининг ке-силган бошини кўради ва даҳшатдан қаттиқ қичқириб, уйғониб кетади. У мазкур қўрқинчли туши таъбирини Низомий Ганжавийнинг «Хамса»сидан топмоқ истагида жовондан мазкур китобни олиб, тўғри келган варағини очиб ўқийди. Унда қуйидаги форсий байт ёзилган экан:

«Падаркуш подиноҳяро нашоёд,
Ва гар шояд ба шаш моҳи нашоёд.

Яъни «Отасини ўлдирган подшоҳликка ҳолойиқдир, агар лойиқ бўлганда ҳам (подшоҳлиги) олти ойдан ошмайду».

Абдуллатиф Мирзо кўрган тушидан боз устига унинг таъбиридан даҳшатга тушиб, бу бехосият боғдан тезроқ жунаб кетишга қарор қилади.

Абдуллатиф Мирзо субҳидамда «Боғи майдон»дан чиқиб, отга миниб, шаҳар томон кетаётганида, йўл устида содир бўлган воқеалар «Тарихи Абулхайроний» номли асарда қуйидагича тасвирланади: «Жангу жадалларда Рустам дoston ва Исфандиёрдек бўлган ва Абдулазиз Мирзо тарафидан мартабаси юқорилатдирилган Бобо Хусайн баҳодир икки номдор подшоҳ: Улуғбек Курагон бирлан Мирзо Абдулазиз шаҳид этилганларидан сўнгра қасд қилиб бадкирдор Абдуллатиф Мирзонинг хизматиға кирдилар ва кеча демайин, кундуз демайин анга тиришиб хизмат қилди аммо қалбида анга кина сақлаб, ул бадкирдорни маҳв этиш хаёли бирлан юрди. Бобо Хусайн баҳодир ўша кунни камонни елкаға осуб, жонини шу ишға тикди. Содик навқари бирлан Абдуллатифнинг йўлини пойлади. Шаҳзоданинг навқари Чорраҳа дарвозасидан ташқариға чиқди ва тор кўча бўйлаб йўлга тушди. Кўчанинг бир тарафи жарлик бўлиб, иккинчи тарафи Боғи навнинг баланд девори эди. Бобо Хусайн баҳодир ва анинг навқари от устида йўл четидаги катта қайроғоч орқасида пойлаб турдилар. Абдуллатиф аларнинг ёнгинасидан ўтиб кетди, лекин беш-олти қадам ўтгач, Бобо Хусайн баҳодир камонни елкасидан олди ва ани ўқлаб, шаҳзодани аниқ нишонга олди. Абдуллатиф фақат «Оллоҳ, ўқ тегди», деб айтишға улгурди, холос. У отдан қулаб тушди ва шу топдаёқ жон берди. Ўқ анинг чап курагини тешиб ўтиб, юрагига қадалган эркан. Мирзонинг мулозимлари олди-орқасига қарамайин тум-тарақай бўлиб қочдилар. Бобо Хусайн баҳодирнинг навқари чолиб бориб Абдуллатифнинг бошини кесиб олди ва ҳуржунга солди. Падаркуш Абдуллатифнинг бошини шу пайтнинг ўзидаёқ Регистонга олуб боруб, Мирзо Улуғбек мадрасасининг пештоқиға осуб қўйдилар». Бу воқеа ҳижрий 854 йил рабби ул-аввал ойининг 26-сида мелодий 1450 йил 9 май куни содир бўлганди.

МИРЗО АБДУЛЛО

Абдуллатиф Мирзонинг фожiali ҳалокатидан сўнг аркон давлат кенгашиб, Абдулло Мирзони Куксарой қамондан олиб чиқиб, салтанат тахтига ўтқазадилар ва подшоҳ деб эълон қиладилар. Аммо Абдулло Мирзонинг тахтга ўтириш хабари теvarак-атрофга тарқалгач, Самарқанд салтанатига даъвогарлар гимирлаб қоладилар. Жумладан Мироншоҳ авлодига мансуб бўлган Султон Абусайид Мирзо Бухоро дин пешволарининг мадади билан, дарҳол Самарқандга ҳужум қилади. Бироқ, Абдулло Мирзо қўшинлари томонидан мағлубиятга учраб, дашт орқали шимолга қочади ва Ясси (Туркистон) шаҳарини босиб олиб, ўша ерда жойлашади.

1450—51 йил қишида Абдулло Мирзо Яссига ўз қўшинини юбориб, шаҳарни қамал қилади. Султон Абусайид Мирзо макр-ҳийла йўлига ўтиб, бир неча айгоқчиларини Самарқандликлар орасига юборади. Улар қўшин орасида «Абулхайрхон Туркистонликларга ёрдамга келаётир», деб ган тарқатадилар. Самарқандликлар бу гапни рост фаҳмлаб, шаҳарни қамалдан бўшатиб, орқага чекинадилар. Бу хабар Абдулло Мирзога етгач, шахсан ўзи катта қўшинга бош бўлиб, Султон Абусайид Мирзога қарши йўлга чиқади. Абдулло Мирзонинг катта қўшин билан келаётганини эшитган Султон Абусайид Мирзо ёрдам сўраб, кўчманчи ўзбеклар хони Абулхайрхонга элчи юборади. Абулхайрхон фурсатдан фойдаланиб, Самарқандни яна қайтадан талаш иниятида ўз қўшини билан йўлга чиқади. Абулхайрхон Султон Абусайид Мирзо қўшини билан бирлашиб Тошкентга, у ердан Хўжаидга келади. Бу вақтда Абдулло Мирзонинг қўшини эндигина Сирдарёдан ўтган эди. Иттифоқчилар қўшини Мирзачўл орқали юриб, Булуңгурда Абдулло Мирзо қўшинига рўпара келадилар. 1451 йил июн ойида Булуңгур даштининг жанубидаги Шероз қишлоғи яқинида ҳар икки қўшин ўртасида қонли жанг бўлади. Натижада Абулхайрхон қўшини Абдулло Мирзонинг қўшини устидан галаба қозонади. Абдулло Мирзо мардона курашиб, жанг майдонидан орқага қайтаётганда ўқ тегиб 19 ёшида ҳалок бўлади. Султон Абусайид Мирзо эса ҳеч қандай қаршиликка учрамай Самарқандга кириб тахтга ўтиради.

МУҲАММАД ЖҶҲҲҲ

Абдуллатиф Мирзодан беш ўғил қолган эди. «Тарихи касира»да зикр қилинишича, биринчи ўғли Абдураззоқ Мирзо, иккинчиси — Аҳмад Мирзо, учинчиси Маҳмуд Мирзо, тўрттинчиси Муҳаммад Жўҳий Мирзо ва бешинчиси Муҳаммад Боқи Мирзо эди. Мазкур шаҳзодаларнинг оналари ҳақида маълумот учрамайди. Абдуллатиф Мирзо қатлидан сўнг, унинг фарзандларини Ҳиротга — Гавҳаршод бегим ҳузурига жўнатган эдилар. Шаҳзодалар аввал бувилари Гавҳаршод бегим тарбиясида бўлиб, кейинчалик Ҳирот ҳукмдори Абулқосим Бобур Мирзо саройида мулозаматда эдилар.

1457 йилда Абулқосим Бобур Мирзо вафот этгач, Султон Абусайид Мирзо Хуросон тахтини ҳам ўз тасарруфига киритади. Бу вақтда малика Гавҳаршод бегим 80 ёшга яқинлашган эди. У Хуросон тахтининг қўлдан кетишини истамасди, албатта. Бинобарин, чевараси Иброҳим Мирзони (Алоуддавла Мирзонинг ўғли) Султон Абусайид Мирзога қарши исён кўтаришга даъват қилади. Султон Абусайид Мирзо бу фитнадан воқиф бўлгач, малика Гавҳаршод бегимни чоғиб тапилашга фармон беради. Малика 1457 йилда чоғиб ўлдирилади ва ўзи қурдирган мадраса ёнидаги хонақоҳга дафи қилинади. Табиийки, Шохрух Мирзо авлодига мансуб бўлган шаҳзодалар Султон Абусайид Мирзога нисбатан адоват ва ҳусумат назари билан қарардилар. Бинобарин, Султон Абусайид Мирзо Шохрух авлодининг Мовароуннаҳр ва Хуросон тахтига бўлган даъволаридан батамом халос бўлиш мақсадида бир неча шаҳзодаларни, жумладан Абдуллатиф Мирзонинг 17 ёшли тўнғич ўғли Абдураззоқ Мирзони заҳарлатиб ўлдиртиради. Шундан сўнг Аҳмад Мирзо Балхда қўзғолоп кўтаради. Қўзғолоп бостирилиб, 16 ёшли Аҳмад Мирзо қатл қилинади. Муҳаммад Боқи Мирзо эса 5 ёшида касал бўлиб вафот этади.

Абдуллатиф Мирзонинг учинчи ўғли Маҳмуд Мирзо эса укаси Муҳаммад Жўҳий Мирзо билан биргаликда кўн йиллар давомида Султон Абусайид Мирзога қарши курашади. Ниҳоят 1463 йилда Маҳмуд Мирзо қўлга олиниб, қатл қилинади.

Абдуллатиф Мирзонинг тўртинчи ўғли Муҳаммад Жўҳий Мирзо 1457 йилда Абулқосим Бобур Мирзонинг фармонига мувофиқ Шохрухия, Ахсиқент, Топкент ва Сайрам вилоятларига ҳоким этиб тайинланган эди.

«Тарихи Абулхайрхоний» асарида ёзилишича, Хуро-

сон тахтини Султон Абусайид Мирзо ўз тасарруфига киритгач, Муҳаммад Жўкий Мирзо ҳам ўз мулкидан ажралади. У 1458 йилда Ясси (Туркистон)га Абулхайрхон ҳузурига кўмак истаб боради. Тарихдан маълумки, 1451 йилда Абулхайрхон Султон Абусайид Мирзонинг Самарқанд тахтига ўтиришига ёрдамлашган ва эвазига Улуғбек Мирзонинг Робия Султон исмли қизиши ўз никоҳига киритиб, Туркистонга олиб кетган эди. Шу боис Муҳаммад Жўкий Мирзо аммаси — Робия Султон бегимни восита қилиб Абулхайрхон ҳузурига боради.

Абулхайрхон шахзодани яхши кутиб олади. У ўзининг саркардаларидан Бўрка Султон бошчилигида катта қўшинни Муҳаммад Жўкий Мирзо ихтиёрига беради. Бўрка Султон қўшини Мовароуннаҳр ҳудудига шиддат билан бостириб кириб, Қармана ёнида Султон Абусайид Мирзо қўшинини мағлубиятга учратади. Шундан сўнг кўчманчи ўзбеклар қўшини Шоҳрухияни ағаллайди. Муҳаммад Жўкий Мирзо ўзбеклар ёрдамида Шоҳрухия, Ахсикент ва Сайрамни қўлга киритади. Султон Абусайид Мирзонинг Муҳаммад Жўкий Мирзо билан сулҳ тузишдан ўзга иложи қолмайди.

1461 йилда Муҳаммад Жўкий Мирзо Султон Абусайид Мирзога қарши бош кўтаради. Қўзғолонга Шоҳрухиянинг барча аҳолиси қатнашади. Султон қўшини шаҳарни қамал қилади. Аммо қамал кўнга чўзилиб, у қўзғолончилар билан сулҳ тузишга мажбур бўлади.

Аммо кўп ўтмай 1462 йилда, Султон Абусайид Мирзо томонидан шаҳар яна қамал қилинади. Қамал бир йилдан ортиқ давом этади. Ниҳоят, 1463 йил кузида қўзғолончиларнинг талабига мувофиқ, Хўжа Аҳрорни воситачилик учун таклиф қиладилар. Хўжа Аҳрор ҳар икки томонни муросага келтиради ҳамда таслим бўлажак қўзғолончиларнинг барчасини гуноҳидан кечиб, уларга зарар етказмасликка Султон Абусайид Мирзони қасамёд қилдиради. Ана шундан сўнг Муҳаммад Жўкий Мирзо бошлиқ шаҳар халқи Султон Абусайидга таслим бўладилар. Султон Абусайид Мирзо ваъда қилган афви умумийни фақат қўзғолон иштирокчиларигагина жорий қилади. Қўзғолон бошлиғи Муҳаммад Жўкий Мирзони эса 1464 йил яшварда ушлатиб, Ихтиёриддин қалъасининг зиндонига ташлаттиради. Муҳаммад Жўкий Мирзо ўша йили зиндонда 16 ёшида вафот этади.

Шундай қилиб, Улуғбек Мирзо зурриётига мансуб бўлган авлод, унинг ўлимидан 15 йил ўтгач, батамом тугайди.

Тургун Файзиев

МИРЗО УЛУҒБЕК АВЛОДЛАРИ

Тарихий бадиҳа

Мусаввир Ю. Габзалилов.
Муҳаррир А. Қутбиддинов.
Расмлар муҳаррири А. Мамажонов,
Техн. муҳаррир У. Ким.

ИБ № 207

Босмахонага берилди 4.05.94. Босишга рухсат этилди 8.06.94. Ўлчами 84×108¹/₃₂. Рўзнома қогози. Шартли б. табағи 2,1. Шартли ранг-оттиск. 2,52. Нашр табағи 2,15. Жами нусха 20000. Буюртма № 457. Шартнома 9—94Б. Баҳоси шартнома асосида.

«Ёзувчи» нашриёти, 700129, Навоий кўчаси, 30-уй.

Ўзбекистон Давлат матбуот қўмитаси ҳузуридаги Тошкент китоб-журнал фабрикасида босилди. Тошкент, Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси, 1-уй.